

6033

ABM.

2-5515/2a
№ 54

2-5515/2a
19 AUG 2011
26 SEP 2006

«ՅԱՌԱՋ»-Ի ԳՐԱԴԱՐԱՆ»
№ 54

9(47.925)

Ա-83

ԳՆԹՈՒՆԻ

904

ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ՄՕՏԻԿ ԱՆՑԵԱԼԻՑ

Գրքն է 16 կապ.

Երկրորդ պրակ

ՄԻՆ. № 22616

323/47.925
Ա-83

1907
Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

18 APR 2014

Am-529

ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՄՕՏԻԿ ԱՆՅԵԱԼԻՑ

Պ Ր Ա Կ II.

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 4-ը

Գիւղն տոհմասարակ շուտ է քնում. ժամը 9-ին ամենքն արգէն անկողնում էին. ոչ ոք չէր հանուել. տարին չար էր. ամեն բոլի մահուան ուրուականը սաւառնում էր այդ կողմերում. բոլորը, բոլորն անկողին էին մտել առանց հանուելու, առանց նոյն իսկ տրեխները պոկելու:

Ձնայելով որ գիւղի հարստութիւնը գետնի տակ էր, բոլոր արժէք ունեցող իրերը խոր թաղուած էին ապահով տեղերում, այնուամենայնիւ սարսափն էր թագաւորում և գիւղը քնած էր մի անհանգիստ, յուզալից քնով: Պահապանները գիւղից դուրս, դիրքերում ամրացած՝ շփոցներով զգաստացնում էին միմեանց. նրանց շփոցներն էր միայն, որ անկողնում աչքերին քուն չեկող ծեր ու պառանքներին յոյս և հանգստութիւն էին ներշնչում, որովհետեւ յուսով էին, թէ պահապանները չեն քնի և թշնամին յանկարծ գիւղը խուժել, որի ու կրակի մատնել չի կարող:

Ներքե, Շէլլուից սկսած մինչև Մարգլլուի գլուխը՝ թուրք պահապանների կրակներն էին պլպլում երկար գծով: Թուրքերն էլ էին անհանգիստ. նրանք ևս անքուն հսկողներ ունէին:

Դրութիւնը սարսափելի էր՝ սպասողական, լարուած. ամեն բոլի յարձակման կարող էին ենթարկուել. կասկածամտութիւնը երկու կողմերի համար էլ անսահման էր, և զգոյշ, պատրաստ կանգնած լինելը՝ պարտականութիւն:

Ուրիշ կերպ չէր էլ կարելի. երկար ամիսների փորձերը ցոյց էին տուել, որ բաւական է մի թեթև անզգուշութիւն, և գիւղեր են կրակի ճարակ դառնում: Մանաւանդ այժմ, երբ թուրքերը դեռ Ասկերանի կոտորածը չէին մոռացել, իսկ հայերը՝ Շուշուի հրդեհը: Եւ այդպէս երկու կողմերն էլ վիրաւոր գազանների նման դէմ առ դէմ կանգնած՝ հսկում էին միմեանց:

Իսկ գիւղը՝ քնում էր խռովայոյց քնով...

* *

Յանկարծ ժամը տասին մօտակայ գիւղից մի սուրհանգան-
դակ ձին թոցրած՝ հասաւ գիւղը. վատ լուր էր բերել:

Դեռ ութ օր առաջ Քեաբուլու կոչւող բոչուորները սարից
իջնելով, եկել, Աւգալ-Գիւլաֆուլու տակ, դաշտում իջել էին ու
չէին հեռանում. մինչդեռ առաջները նրանք այդտեղ միայն մի օր
էին կանգ առնում: Մինքենդն աւերելու մասնակցող Քեաբուլու-
ցոց այգքան երկար կանգ առնելը բոլորին կասկածանքի տակ էր
դրել և մի ինչ-որ չար բան էր գուշակում:

Ահա սուրհանգակն էլ հէնց այդ կասկածանքի կատարելը
յայտնելու համար էր եկել. — Քեաբուլուն միացած Աւգալ-Գիւլաֆ-
ուլու թուրք գիւղերի հետ յարձակուել էին Միրաշալլու հայ գիւղի
վրայ:

— Գիւլգն են մտել:

— Ձեռն մտել. բայց կը մտնեն. շատուոր են, — պատասխանեց
սուրհանգակը:

Հէնց այդ միջոցին էլ հանդիպակաց բլրի գլխից մէկը կան-
չեց.

— Հայ-հարսոյ, հասէք... Միրաշալլուն աւերեցին:

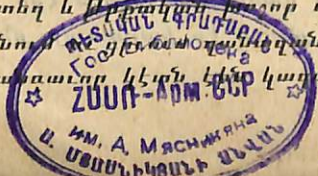
Պահապանների շվիոցներ աւերացան. բոլոր հրացանաւորնե-
րը գիւղամէջ վազեցին. մեծ, փոքր արդէն ոտքի վրայ էին, և բո-
լորի բերանին միայն — պէտք է հասնել — բառերն էին խաղում:

Հինգ բոպէից յետոյ երեսուն հոգուց բախկացած խումբը
հարեան գիւղից նոյնքան ևս վերցնելով՝ թուա գէպի վտանգուած
գիւղը:

— Հասէք, ձեր գեարդանին մեռնեմ. — լսում էր գիւղացիներ-
ի խրախուսանքը՝ գէպի կռիւ վազող զինուորներին ուղղած:

* *

Աւգալ-Գիւլաֆուլուն գտնուում է Միրաշալլուի հարաւ-արեւելեան
կողմում, երկու վերստ տարածութեան վրայ: Մեր երկիւղը հայ-
թրքական ընդհարման սկզբից՝ շարունակ այդ երկու աւազակա-
բարոյ գիւղերն էին, որ դեռ հաշտութեան օրերին պատուհաս էր
ըջակայ հայ ազգաբնակչութեան համար. իսկ այժմ, որ արեան
թշնամութիւն կար մէջտեղ և թրուկներ խոր ասպախմբեր միշտ
այնտեղ էին կենտրոնանում, իսկ հայ ազգաբնակչության կողմեր, այդ եր-
կու գիւղերը ամենավտանգաւոր կէտն էին կապում ամբողջ վա-

ղայի համար: Եւ ահա երկիւղը հաստատուել էր. նրանք օգ-
ուելով Քեաբուլուցիների ներկայութիւնից, վերջիններիս և դըր-
ից եկածների հետ միացած, յարձակում են Միրաշալլուի վրայ՝
հնաջինջ անելու նպատակով: Գիշերային յարձակումը նրանց հա-
մար շատ նպաստաւոր էր. նախ, որ գիւղի այգիներով կամաց-
կամաց, աննկատելի կերպով երեք կողմից կարող էին բարձրանալ
ու գիւղը մտնել. երկրորդ՝ որ գիւղը փոքրիկ, 60 — 70 տնից բաղ-
կացած գիւղ էր, և յանկարծակի բերելով պահապաններին, իս-
կոյն կարելի էր ներքևի տները վառել, որ շփոթիցնելու ամենա-
ուժեղ և սարսափեցնող միջոցն է:

Երբ մենք մօտեցանք Միրաշալլուին, պահապաններին չը
գտանք իրանց տեղերում. կամ կոտորուել էին, կամ յետ մղուել.
այդ պատճառով ոչ ոքից տեղեկութիւններ իմանալ չկարողացանք,
և հնարաւորութիւն չունեցանք որոշելու, թէ թուրքերը ո՞ր տե-
ղերն են գրաւել. միայն այգիներից, գիւղամիջից և գիւղի աջ
թևերից որոտում էին հրացաններն, ու գնդակները զանազան ուղ-
ղութեամբ՝ տղտղալով գալիս, անցնում էին գլխներիս վրայով:
Թուրքերի հարաւ-հրոցներից կարողացանք իմանալ, թէ նրանք
ինչ տեղերումն են գտնուում. հարկաւոր էր նրանց գոնէ կանգնե-
ցնել այնտեղ, որտեղ կային, մինչև որ մեր ուղարկած երկու հո-
գին գիւղ հասնելով իմաց կը տային, որ օգնութիւնը հասել է
արդէն: Այգիների կողքի թմբակները բռնելով՝ սկսեցինք հետա-
մուտ լինել, և հէնց որ թուրքերի կողմից ձայները բարձրանում
էին, կամ մթութեան միջից նրանց արձակած հրացաններն էին
կրակ առնում փողերի բերնին, իսկոյն համազարկերով գնդակներ
էինք տեղում: Իսկ մերոցից մի տասնեակ էլ չհամբերելով՝ վրայ
պրծան այգիների միջով գէպի գիւղը. նրանք մէկէնիմէկ, անդի-
տակցաբար, սեպաձև մտնում են թուրքերի շարքերի մէջ, որ «Են
Ալի» գոռալով՝ գրոհում են գէպի գիւղը. թշնամին կարծում է՝
թէ սրանք իրանց ընկերներիցն են, և ուշադրութիւն չեն դար-
ցնում. և անհաւանական էլ էր, որ մի քանի ձիաւոր սիրտ անէին
մտնել մի այդպիսի կրակի մէջ. բայց մերոնք հիասթափեցնում
են նրանց. այդ յանկարծակի հանդիպումից շփոթուելով՝ հէնց մէջ
տեղ կանգնած՝ սկսում են հրացանաձգութիւնը: Թուրքերն այժմ
միայն ուշքի գալով, հարիւրաւոր հրացաններ են ուղղում այդ
յանդուգն ձիաւորներին, բայց անօգուտ. միայն մէկն է վերա-

39949-63

տրուում բռն մատից, յետոյ օգտուելով մթութիւնից՝ մտնակո
նն ձիանց և գիւղը մտնում:

Ինչ էր կատարւում գիւղում... սրտներնիս գողում էին.
վատան էինք միայն, որ գիւղը չեն վերցրել, որովհետև ծուխ ու
բոց չէր երևում. մեզ մնում էր թշնամու ուժերը ջլատել, նրանցէին իրանց զոհերը: Քիչ էլ բարձրացանք. ահա մէկը. երիտասարդ
ուշադրութիւնը գէպի մեզ գրաւել, որպէսզի գիւղը կարողանար
ուշաբերուել:

Կէս ժամ հրացանաձգութիւնից յետոյ, կարծես թէ թուրքե-
րը զանազան տեղերից համախմբուեցին այգիների մէջ, և մենք
պարզ լսում էինք նրանց խառն ի խուռն խօսակցութիւնները:

—Առստամ, Ա՛ռստամ, — գոռում էր մէկը, — բէշալ գե՛ալմադի:
Մեր հրացանները որոտացին գէպի այդ կողմը:

—Աղա, էս կողմ եկէք, հավայի գնդակ կը կաշի, — կանչում
էր միւսը:

Նորից այդ ձայնի ուղղութեամբ թնդում են մեր համազար-
կերը:

Այս ձևով կռիւն էլի շարունակուեց մի ժամու չափ, ապա
յանկարծ ձայները շատացան, լսուեց զանազան հրամաններ, դալ-
մադալ, և մէկը բարձրաձայն հայհոյում էր.

—Շու՛ն-շան որդիներ, չասացի՞ հանդիստ մնացէք, մի՛ գնաք:

—Լսեցի՞ք, լսեցի՞ք, — կանչեց մերոնցից մէկը, — երեւի վնաս
շատ են կրել:

—Տղէք, էլ ցածացէք, էլ ցածացէք:

Իջանք մինչև այգիների ցանկապատերը. հազիւ այժմ մի յի-
սուն քայլի վրայ լինէինք. և որովհետև մարդ չէինք տեսնու՜ն ա-
ռանց նշան բռնելու, արագացրած հրացանաձգութեամբ սկսեցինք
այգիները գնդակոծել ամեն ուղղութեամբ: Ձայները փոքր առ-
փոքր պակսեցին. հրացանաձգութիւնը ևս հասաւ դադրելու աս-
տիճանին: Կռիւը վերջանում էր. մի քառորդ ժամից յետոյ՝ ամեն
ինչ հանգստացաւ:

Լոյսը կամաց-կամաց բացուեց. և առաւօտեան մթնշորի մի-
ջից պարզ երևում էր մի թանձր փոշի, որ Գիլաֆուրի բռնուոնից
էր բարձրանում. այդ Քեարուլուն էր, որ բարձրացել էր տեղից:
Փախչում էին նրանք, կարծելով որ հայերը հետամուտ են լի-
նում, թէ գիւղը թալանել և թալանն են փախցնում իրանց հետ,

2

չէինք, և սրտատրոփ, դողդողալով գէպի գիւղը վազեցինք, որ
չանից 15 րոպէի վրայ էր:

* *

Գիւղից ներքև, թթիններէի տակ, այստեղ-այնտեղ արեան
էր ցոյց տուել: Ահա մէկն էլ. ընկած է երկրորդ տան բակում.
գրեթէ պատանի է, 18—19 տարեկան. ակննջի մէկը չկայ... գը-
լուսը փշրած... արիւնը բերանին չորացած:

Մտնում ենք բակը: Այնտեղ, դուռը շարած տախտակներէ
վրայ, որտեղ անկողիններ են փռած եղել, երեք տեղ արեան մուգ-
կարմիր զանգուածներ են երևում... այդտեղ անշուշտ մոթուող-
ներ են եղել: Բարձրանում ենք տունը. սենեակները դատարձ են.
սնդուկները փշրած, ամանեղէնները ջարդած, զանազան էփս... լին
իրեր այս ու այն կողմ շարտած... Պարզ էր որ աւերիչ ձեռքը
հասել էր այդտեղ:

Բակում կանգնել է տանտէրը, հրացանը ձեռքին, գոյնը
թռած, ատամները կրճտացնում, լեզուն կծում է, որ չգոռայ.
ըթունները հուպ է տալիս, որ կուտակուած փղձկոցը խեղդէ...:

Կասկածելու տեղիք չկար. գիւղը վնասուել է...

Անցնում ենք միւս տունը. նոյն աւերածութիւնը, նոյն գա-
ղանութիւնները: Եւ մարդու մարմնով սարսուռ էր անցնում, երբ
մտածում էր, թէ՛ ի՞նչ կը լինէր ամբողջ գիւղի դրութիւնը, եթէ
Դանակցութեան կազմակերպած ինքնապաշտպանութեան զինուոր
ներն օգնութեան չհասնէին:

Գիւղը փրկուած էր. բայց վեց տուն բոլորովին կամ կիսո-
վիմը՝ թալանուած էին: Պահապանները մօտեցան. գիւղը նրանց
էր հաւատացել. նրանք իրանց պատասխանատու էին զգում, ուս-
տի սկսեցին երդուել, որ քնած չեն եղել, այլ թշնամիք շատ լաւ
ծանօթ լինելով բոլոր ծակոճուկներին, գաղտնի ճանապարհներով
եկել ու ներս են խուժել, յետոյ միայն իրանք սկսել են դիմա-
դրել՝ միանալով գիւղացիների հետ, մինչև որ օգնութիւնը հա-
սել է:

—Միթէ նրանք կարող էին մեր մազին դիպչել, եթէ գոնէ

մի հազի ձայն լսած լինէիք, — ասում էին գիշերապահները. — կարծես օձի պէս փորսող տալով են եկել:

— Քանի հոգի են սպանուել:

— Վեց. չորսն արդէն մեռել են, երկուսն էլ կը մեռնեն:

— Իսկ սրտեղ են դիակները:

— Եկեղեցում:

Մի քանի հոգով դիմեցինք այստեղ:

Սեղանի առաջ, մի կապերտի վրայ՝ շարուած էին չորս գիւղացի... զոհերը՝ խայտառակ, անմիտ վրէժխնդրութեան կամ թալանի տենչով տարուած և մի գաղտնի ձեռքով շոյուած աւազակներ:

Մէկը մի տարեկան, օրօրոցի երեխայ էր. դաշոյնը մխուած էր նրա կրծքի երկու կողմերից. փոքրիկ թաթիկներից մէկը բերած, սեղմած էր վէրքին. միւսն էլ մի երեխայ էր՝ 2—3 տարեկան. նա մորթուած էր, երեսն արիւնաշագախ. երրորդը մի 19 տարեկան պատանի էր, նոյնպէս դաշուահար. նրա կուրծքը դեռ ծանրօրէն ցածրանում ու բարձրանում էր... նա դեռ շնչում էր. բայց այդ կիւնքի վերջին նշոյններն էին. քառորդ ժամից յետոյ՝ նա էլ չկար: Զորքորդը մի ջահէլ հարս էր՝ մորթուած երեսաների մայրը. մի մեծ վէրք ունէր ծծի տակից, մէկն էլ՝ կրծքից: Նա կարծես քնած էր. դեմքը չէր ծրմուռել, մոմակերպ երեսին դեռ փայլում էր գեղեցկութիւնը. վարսերը եկել, աջ ուսով փռուել էր կրծքին և վէրքի մի անկիւնը ծածկել: Մեզնից քիչ հեռու նրա ամուսինն էր կանգնել. նա՝ որին քիչ առաջ պատահեցինք տան բաւկում. նա այժմ էլ իրան զսպում էր. բայց աչքերում փայլում էր ինչ-որ կատաղութիւն, ինչ-որ չարագուշակ, սպանող կրակ:

Գիւղի գլխին ջուր էր մաղուել. թալանուել էր վեց տուն, սպանուել էին չորս հոգի, ծանր վիրաւորուել երկուսը, որ նոյնպէս մեռան: Աւազակ-Գիւղափլուն, այդ դարեւոր հարեան, բայց միշտ անհանգիստ գիւղերն իրանց արեան ծարան էին յագեցրել Միրաշալուից:

Մենք դուրս եկանք գիւղամէջ: Վարանդայի ծայրերից եկել, հաւաքուել էին բազմաթիւ սղառագիծնաւ երիտասարդներ:

— Կամ պէտք է կոտորուենք, կամ մոխիր դարձնենք Աւազակ-Գիւղափլուն, — կատաղաբար գոռում էին նրանք, բարկութեամբ հրացանի կոթը գետնին խփելով:

Եւ ես սաբսափով էի տեսնում, թէ այդ, սովորաբար խաղաղ, ամբերատար գիւղացիները ներկայ բոլորում ինչքան են զաղանացել, և ինչ սարսափներ կատարելու է ընդունակ դարձել:

Աւազակ-Գիւղափլուն աւերել... Նա նախօրօք տեսնում էի հարեւաւոր հայ երիտասարդների փռուած դիակները... հանաք բան չէ ութ հարիւր տուն ունեցող, անառիկ դիրքերով Աւազակ-Գիւղափլուն վերցնելը, որտեղ, բացի տեղական զինուած ուժից, դեռ Աղդամի շրջակայքից հարեւաւոր ձիաւորներ էլ էին եկել, մտել, նոյնպէս զինուած, նոյնպէս պատրաստ: Մենք այդ հաստատ գիտէինք, որովհետեւ մեր աչքերով էինք տեսել:

Բայց ժողովրդական ցասումը սահմաններ չէր ճանաչում:

II

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 6-ը

Մինչև լուսաբաց մարդիկ խմբուած գիւղում, մտածում էին, — յարձակուել, թէ ոչ. ուզում էին մօտաւորապէս որոշել, թէ հակառակորդն ինչքան ոյժ կարող է ունենալ. դուրս եկաւ որ, չը հաշուած ամուր դիրքերը, թուրքերը կարող են հասած օգնականներով միասին՝ կուռի դաշտ հանել այդ երկու գիւղերում 2000—2500 հոգի. իսկ դրանց դէմ պէտք է գնար 375 հոգի, թէև սպասուում էր ծայրերից աւելի խոշոր ուժերի գալը:

Լոյսն արդէն բացւում էր. յանկարծ... ճըռճճ... ճըռճճ... և գնդակների տարափը տեղաց Միրաշալուի գլխին:

— Դէպի դիրքերը, շուտ. — կանչեցին ինքնապաշտպանութեան ղեկավարները. զինուորները դուրս վազեցին:

Աւազակ-Գիւղափլուն ահագին ուժով երկրորդ յարձակումն էր գործում, մտածելով որ նախկին յարձակումից՝ հայերը սարսափահար եղած, գիւղն անտէր թողած կը լինին: Նրանք եկել, բռնել էին Միրաշալուի դիմացի թփոտ բլուրը, որ տիրապետում էր մնացած բոլոր դիրքերին. գրաւել էին Աւազակի հիւսիս-արեւմտեան բոլոր բարձրութիւններն ու քարերը, իսկ բազմաթիւ ձիաւորներ, ներքեւում ցոյցեր էին անում, սրարշաւ մի կողմից միւսը բռնելով:

հայերի ուժերը բաժան-բաժան անելու համար: Դրութիւնք լու
էր. Միրաշալուի բախտը մաղից էր կախուած:

Թէկուզ արեան գնով, պէտք էր բլուրը խել նրանց ձեռքը
հակառակ դէպքում՝ պաշտպանուելը կասկածելի էր դառնում:
Մի տասնեակ զիւղի զլխաւերում ընկած հանգստարանում ամբա
նալով սկսեցին բլրի գլխին պինդ կանգնած թուրքերին զբաղ
ցնել անընդհատ հրացանաձգութեամբ, իսկական յաջող նշանն
վերցնելով: Եւ այդ տասնեակի գնդակների հովանաւորութեան տա
կերեսուն հոգուց բաղկացած մի յանդուգն խումբ, մահն աչք
տակ առած՝ բլրի ստորոտից խլիզախեցին՝ դէպի վեր, դաշտեմամբ
կոռի մտնելու: Վերկից տեղացող գնդակները ոչ մի վնաս չտը
ւին դէպի վեր մագլցող հայերին, որոնք երբեմն թփերի տա
կոնալով՝ համադարկներ էին տալիս և էլի առաջ խաղում: Հա
մարձակութիւնը յաղթեց արգելքներին. ժամը 7-ին բլուրը հայ
երի ձեռքին էր:

Տիրապետող դիրքը գրաւելուց յետոյ՝ հայերը տարածեցին
իրանց թևերը և կիսալուսնի ձևով շրջապատեցին թուրքերին
Սկսուեց մի կատաղի, օրհասական կռիւ... Ինչո՞ւ համար էր այ
կռիւը. ոչ ոք հաշիւ չէր տալիս. միայն կռւում էին...: Հայերն այ
ժամ պաշտպանողականից յարձակողականի էին անցել, ու շատ ան
գամ անխոհեմ գրոհներով ուղղում էին ցոյց տալ, թէ որքան են
կատաղած:

Թուրքերի ձեռքից խլուող դիրքերում արդէն սկսեցին դիակ
ներ երևալ. այդ արդէն ապացոյց էր, որ հակառակորդը յուսա
բեկ է եղել, որովհետեւ շատ քիչ էր պատահում, որ իրանցից ընկ
նողին թողնէին կոռի դաշտում. քաշում, տանում էին: Այստեղ
այնտեղ՝ դիակների թիւը շատանում էր. մի դիրքից միւսը փախ
չելուց՝ զոհեր շատ էին տալիս: Հակառակորդների գնդակները վը
նաս չէին պատճառում. նշանից շատ հեռու էին ընկնում, որով
աւելանում էր հայերի ինքնավստահութիւնը: Այդ, և անպայման
վրէժխնդիր լինելու կիրքն էր պատճառը, որ հայերը տարօրինակ
համարձակութեամբ ու արագութեամբ էին վրայ պրծնում, և ար
դէն տասնեակ նշանաւոր դիրքեր էին խել թուրքերից ու նըս
տել այնտեղ:

Կռուի ամենաբոբեղուած բոլորէին, երբ թուրքերը ջանք էին
գործ զնում Գիւլաֆլուի բանալին կազմող Աւզալը փրկելու, իսկ

հայերը՝ ներս խուժելու, յանկարծ Միրուշէնի սարալանջին հայ
երի մի խմբակ իրանց հրացանները կախեցին Աւզալի վրայ. երբ
ծուխը բարձրացաւ և հրացանները որոտացին, Աւզալի մէջքը կոտ
րեց... Հէնց այդ իսկ բոլորէին՝ գրեթէ միաժամանակ, Գիւլաֆլուի
ձախ թևով ընկած այգիների ցանկապատերը բոցավառուեց ին
Այդ երկու հանգամանքը թուրքերին վերջնականապէս յուսահա
տեցրեց, և այլ ևս զիւղից դուրս դիմադրելն աւելորդ համարե
լով՝ դուրս ընկան բոլոր դիրքերից ու վազեցին դէպի Գիւլաֆ
լու, Աւզալը թողնելով: Հայերը դէպքից օգտուելով՝ ժամանակ
չտուին ուշաբերուելու, այլ կրնկակոխ՝ հետամուտ եղան և Աւ
զալը մտան:

Սկսուեց դժոխային գործողութիւնը... միաժամանակ հրգեհ
բարձրացաւ ամեն տեղ. Աւզուռի ձորից՝ կրակ դրին Գիւլաֆլուի մի
ծայրում, Դղդալի հովտից՝ միւս կողմում. հիւսիսային կողմից՝
հրգեհն արդէն հսկայական չափեր էր ընդունել. իսկ Աւզալը, բը
նակիներից դատարկուած Աւզալը՝ մի կրակի ծովի էր նմանում:
Մարդկանց այլ ևս ճանաչել չէր կարելի. բոլորի մէջ այդ վայր
կեանին միայն մի բան էր խօսում.— շատ վառել, շատ ոչնչացնել...:

Գիւլաֆլուի բուռունից անթիւ սայլեր, բռնաւորուած հա
րուստ բռններով և կին ու երեխաներով՝ իրանց ծայրը բաց արին
դէպի Բաղվանլար: Վին կար, որ երեք երեխայ չալակած ու գրկած
էր փախչում, սայթաքելով, գլորուելով, նորից ոտքի կանգնելով. .:
Պատերազմի այդ ոգևորիչ հանգամանքներում անգամ մարդու
սիրտ կծկւում էր, հեռուից այն թշուառներին վայ ու վայնասուն
ները լսելով: Բայց այդ տարերային աւերի առաջն ով կարող էր
բռնել. սկսուել էր, պէտք է վերջանար: Եւ Աւզալը մոխիր դար
ձաւ. մեծ ջանք հարկաւորուեց, որպէսզի թոյլ չտրուի մզկիթը
վառելու. մզկիթը փրկուեց:

Ժամը 12-ին սկսուեց Գիւլաֆլուի աւերը: Բոլոր նշանները
ցոյց էին տալիս, որ Գիւլաֆլուեցիք մտքներովն անգամ չեն անց
կացրել, թէ թշնամին երբ և իցէ կը համարձակուի մտնել այդ
միշտ շրջակայքին սաքսափ տարածող զիւղը: Մի տան մէջ սըփ
ոց կար փռած, վրան շարած ամանեղէններ. մի ուրիշ տան՝
կաթսան էր զովմայով լի. մի հարուստ, չքեղ տան կլոր սեղանին՝
դեռ սուրճը չէր սառել. մի այլ պարտիզում՝ դեռ թշնամ էր հէշ
տաեռը... և այդ բոլորը, իւր մանրամասնութիւններով Պոսպէան

էր յիշեցնում, միայն այն զանազանութեամբ, որ այնտեղ վէզու-վըն էր գործում, իսկ այստեղ՝ մասսայի կատաղութիւնը:

Պատժուեց, զարհուրելի կերպով պատժուեց Գիւլաֆլոււն. այդ հարուստ, վերին աստիճանի հարուստ գիւղն այժմ աւերակ էր. թալանողները մեծ հարստութիւն քաշեցին, տարան այնպէս՝ ինչպէս Գիւլաֆլոււնցիք էին աւազակութիւնով թալանել, բերել հարստութիւն գիւղել:

Երեք կողմից շրջապատուած լինելը և Աւդալի աւերուելը Գիւլաֆլոււնցոց տունը քանդեց. փախչելու տեղը միայն ներքևի ծայրի ձորն էր, որտեղով օգնական թուրքերի մեծ-մեծ խմբերը վաղուց արդէն տմարդօրէն փախել, դաշտ էին դուրս եկել, գիւղը թողնելով բախտի կամքին: Հակառակորդների կողմից ոչ մի դիմադրութիւն չկար և հայերն անխնայ կոտորում էին ձեռք ընկածին: Եւ կատարուեցին այդ ժամանակ ոճիրներ. ոճիրներ, որ միայն վայրենի գազաններին է յատուկ...:

Մի տան բակում սպանուած էին տանտէրն ու երկու ուրիշ թուրքեր. երբ հայերը պատրաստուում էին կրակը դնելու, թագստարանից դուրս եկաւ մի կին, մեռելատիպ, բարձր հասակով, գրաւիչ զէմքով, մի փոքրիկ, աչքերը լայն բաց արած երեսայ գրկին:

— Միթէ սրան էլ պէտք է սպանէք: — մրմնջաց մի այնպիսի ձայնով, վշտի մի այնպիսի զարհուրելի շեշտով, որ կարծես հազարաւոր ասեղների ծայրեր էր խրում մարդու հոգու մէջ:

Ներկայ գտնուողներից մէկը ցնցուեց, փամփուշտը դրաւ հըրացանում, մի ոտ առաջ դրաւ և յարձակողական գիրք ընդունելով՝ գոռաց:

— Ո՛վ որ համարձակուի սրանց մօտենալ, նրա դիակը կը փռւն:

Այդ միջոցին մօտեցաւ մէկը, հրացանը պինդ սեղմած, զայրոյթից բերանը ծռած, ջղաձգօրէն վեր-վեր թռչող շրթունքներով և ծակող հայեացքը սեւեռեց պաշտպան հանդիսացողի աչքերին...

Մի վայրկեան լուռութիւն տիրեց...:

— Եկեղեցում շարած այն սրախողխող երեսներն ու հարսը տեսա՞ր մէկէլ օրը, Միւրաշալլում, — վերջապէս կանչեց նա, խօսքը դիմացինին ուղղելով:

— Տեսայ:

— Հա՛... տեսա՞ր... նրանք իմն էին, սրանք էլ իմն են... հեռու...:

Եւ կատարուեց ոճիրն այն մարդու ձեռքով, որի այրուած խորովուած սիրտը միայն արիւն, արիւն էր փափագում. թողա՛ն էլ կնոջ, թող ծծկեր երեսայի լինէր այդ արիւնը նրա ինչ հոգն էր. — արիւն եւ ուզում, սիրտս հովացնելու համար, — պըրծաւ, գնաց:

Քանի-քանի այդպիսի դէպքեր պատահեցին այդ սև օրը զըժ. քախտ Գիւլաֆլոււն: Արատաւորուեց հայի անունը, որովհետեւ երեսներ մորթուեցին... խայտառկուեց հայը, որովհետեւ կանայք զնդակահարուեցին... ստորաշաւ հայը, որովհետեւ թալանով պարպեցին: Բայց ո՞վ էր եղել ուսուցիչը...

Կուռին եկել, հասել էին և մի հարիւրեակ կողակներ, որոնք ոչ մի տրամադրութիւն ցոյց չտուին կոխը հանդարտեցնելու.

Երբ հրդեհն ու թալանը գազաթնակէտին հասան, կողակների օֆիցէրը, որ կողակներով շրջապատուած, կանգնած էր բլրի զըլխին, դռաց.

— Армяне, назадъ!

Լսւաւ „назадъ“... մարդիկ կատաղութեան բռնկին Գիւլաֆլոււն աւերելն են երդուել, և այժմ վայրենութեան մի առանձին հաճոյք են ստանում, հրճում իւրաքանչիւր լուցկի թափ տալիս՝ իրանց հարևանների գոյքը ժողովրդաբանելու... այժմ մի «նաղաղով» պէտք է յետ դառնան. այդ «նաղաղ» գոչելու ժամանակը հիմա չէր, այլ 1904 թ. փետրուարի 6-ին...

— Փչի՛ր «յետ»... — հրամայեց նա:

Կողակը մի քանի քայլ առաջ անցաւ ու «յետ» կանչեց. բայց ինչ կարող էր անել շեփոքն այժմ, երբ հաղարաւոր անդէններ էլ, ասանուհինգ տարեկանից սկիւած՝ եկել, թափուել էին Աւդալ-Գիւլաֆլու, և որը շալակով, որը ձիով, որն էշով, թալան էր որդուրս էին քաշում: Իսկ զինուորների մեծ մասը փախչողների յետևիցն էին ընկել:

Հէնց այդ միջոցին երկու ձիաւորներ թռած՝ վրայ հասան:

— Ի՞նչ բանի վրայ էք, ձեր տունը չքանդուի, — կանչեցին րանք, — Վարազաբոյնն աւերեցին:

* * *

Աւդալ-Գիւլաֆլուեցիներն ինամուած դրսեցի օգնականները, րոնց քսանաչափ անկողինները հէնց մենակ մէջիդուսն էին փրուած, այդ օգնականները գիւղացիներին մենակ թողնելուց ու իրքերից փախչելուց յետոյ, իրանց վրէժը լուծելու համար՝ մօտազար հոգով շուռ էին տուել Վարազաբոյնի վրայ, մտածելով որ սյնտեղի զինուած ուժերն անցած կը լինեն Միրաշալուռ և գիւղը լատարկուած կը լինի պաշտպաններէր: Եւ նրանք չէին սխալուել. սյնտեղ միայն քսան հոգի էին մնացել, որոնց թուրքերը յետ էին իղել գիւղից վերստ ու կէս հեռաւորութեան վրայ գտնուող գոլերէն, վառել բոլորը և այժմ զանազան ուղղութեամբ գիւղն էին լալիս:

Սուրհանդակներն բերած լուրը լսելուն պէս՝ քսանուերթը հոգի, թէ և ջարդուած, յոգնած, հետիոտն դէպի Վարազաբոյն վաղեցին, մինչև որ յետեւից միւս խմբերն էլ կը հասնէին:

Թուրքերը բաւական մօտեցել էին գիւղին. բայց պահապանները կամակորութեամբ կուրծք դէմ տուած՝ մաքառում էին, նայելով որ փամփուշտն սպառուելու վրայ էր: Գիւլաֆլուից վազէլազ հասնող խումբը թն տուաւ կոռուղներին. սկսուեց մի անհաւասար, տղամարդ կռիւ. և եթէ թուրքերը չկարողացան մտնել գիւղը մինչև միւս խմբերի հասնելը, այդ շնորհիւ. միայն յիսուսաչափ կոռուղների յանդուգն, անվահեր մրցութեան:

Գնդակների տարափը գարշուրելի էր. մանաւանդ եռագծեան հրացանների համազարկերը՝ որոնց գնդակներին միայն մահն արհամարողները կարող էին դիմադրել: Հայերը մնացել էին դարձա-ցած, թէ որքան լաւ են զինուած թուրքերը և թէ որքան կանոնաւոր է տարւում հրացանաձգութիւնը՝ նրանց կողմից:

Հասան և Գիւլաֆլուի մօտ գտնուող կողակներն ու Վարազաբոյնի հարաւ-արևելեան բլրակից մի քանի համազարկեր տուին դէպի թուրքերը, վերջին նշանով, 2700 քայլի վրայ, մեծ

«մուշկա» վերցնելով, ապա փչեցին շեփորը, երևի իմացնելու, որ կառավարութեան զօրքն է նրանց դիմաց, և... ի՞նչ զարմացք. ներքեւ, թուրքերի կողմից ևս նոյն ձևով փչեցին շեփորը. մէկ էլ այս կողմից, մէկ էլ այն կողմից, և խնդիրը պարզուեց... Մինչդեռ մի հարիւրակ կողակ հայերի կողմից, Վարազաբոյնի մօտ, թուրքերին էր աշխատում վանել գիւղի մօտից, մի հարիւրակ կողակ էլ՝ իրանց սպայի և պրիստաւ Իբրահիմ-բէկի հետ, թուրքերին միացած՝ Վարազաբոյնն էին ուղում աւերել... Այնտեղից կողակները համազարկ են տալիս դէպի հայերը, այստեղից էլ միւս կողակները համազարկ են տալիս դէպի թուրքերը... արի՛ ու հասկացիր. արի և հաւատ ընծայիր կառավարութեանը, թէ նա անս-չառ է, ու լո՛կ խաղաղութիւն է ցանկանում. արի յոյս ունեցիր, թէ այդ շփոթից մեղաւոր կողմը կը ճանաչուի, ու կը պատժուի: Եւ կարելի է երևակայել, թէ նրանք ի՞նչ տեղեկագրեր կը տան իրանց իշխանութեանը:

Ժամը 4-ին կռիւը բոլորովին վերջացաւ. դաշտերը մաքրուեցին, էլ ոչ մի ձիաւոր չէր երևում. ժողովուրդը հանգիստ շունչ քաշեց, և ինքնապաշտպանութեան զանազան կողմերից հաւաքուած զինուորները հեռացան դէպի միւս կողմերը:

Այդ օրը թուրքերի կրած վնասը վերին աստիճանի զգալի էր. անձնական կորուստը չհաշուած՝ աւերուել էին ութ հարիւր տներ, և թալանուած՝ միլիօնների կարողութիւն... Ռրտեղ պէտք է տեղաւորուէին այդ մերկ ընտանիքները. ինչո՞վ պէտք է ապրէր այդ՝ մի քանի ժամուայ մէջ վերջնականապէս աղքատացած ժողովուրդը...:

Հայերից սպանուել էր Փիրշամալի տանուտէր Աւանէսը, մի կարիճ տղայ, Գիւլաֆլու գիւղում, և մէկն էլ՝ վիրաւորուել էր նոյն տեղը:

Հարուածը մեծ էր, բայց թուրքերը չպիտի հանգստանային. ուստի ուժեղացրուեց դիրքերը, հրահանգներ տրուեցին պահապաններին և նորից տիրեց նախկին ջղային դրութիւնը:

—Թէկուզ մեզ կախաղան հանեն, թէկուզ թնդանօթի բերնի
գնեն, չպիտի թոյլ տանք, —վճռեցին ինքնապաշտպանութեան ղե-
կավարները. —Ասկերանից Շուշի 26 վերստ է, Աղղամից Եւլախ՝
երեք անգամ աւելի. Ասկերանը բաց անողը, նախ և առաջ թող
Աղղամի մասին մտածէ:

Հետևեալ օրը, 26-ին, ճիշտ որ Ղարաղա՛լի մօտից ֆուրգոն-
ների սպիտակ ծածկոցները երևացին. կարաւանը շրջապատուած
էր կողակներով, և յիսունից նրանք բաւական շատ էին երևում:
Հէնց որ ֆուրգոնները մօտեցան Ասկերանի մօտ գտնուող ստրաժ-
նիկների ու կողակների պահականոցին, հայերը մի համազարկ
տուին իրանց թագստատեղից օգի մէջ, և սկսեցին կռացած այս
ու այն կողմը վազել, ֆուրգոնները շրջապատելու համար: Բոպէն
կրիտիկական էր. կողակների հետ որոշուած էր չընդհարուել, մի-
այն եթէ նրանք չէզոքութիւն պահպանեն: Նրանք փութկոտու-
թեամբ թափ կացան. ֆուրգոնների մի մասը, որ Ղարաղա՛լից
շատ առաջ չէին անցել, թուրքերի կրակի օգնութեամբ յետ փա-
խան, իսկ 54-ը մնաց տեղն ու տեղը կանգնած. մօտակայ գիւղե-
րից վրայ հասան թալանչիները և բոլոր ֆուրգոններն իրանց բո-
լոր բեռներով, տախտակներով, ձիաներով, երկու ժամուայ մէջ
գոլորշիացան:

Հարուածը չատ ուժեղ էր. այլ ևս Ասկերանի անունն առանց սարսափի յիշել չէր կարելի. տպաւորութիւնը մեծ էր. 150 կողակ-
ների օգնութեամբ անգամ թուրքերն անցնել չկարողացան: Այդ
օրերում «Կալսիւր կաղակաղօրի ստարշինա» ի վան էրիստովիչ Փօն-
Աղարովսկին իջևանել էր Աղդամում. Ասկերանի դէպքը մեծապէս
յուզել էր նրան և նա զեկտեմբերի 31-ին թիկնապահ կողակնե-
րով Ասկերան մտնելով, սպառնալիքներ տուաւ հայ պահակներին,
առաջ նրանց ձերբակալել փորձելու, պատուիրեց յայտնել իրանց
«աւազակ կոմիտէտին», որ թալանածն իսկոյն ևեթ վերագոր-
ծնեն, չորս օր ժամանակ տուաւ, սպա հասաւ Աղդամ և իւր հրո-
չակաւոր կոչն ուղարկեց՝ վերնագրութեամբ — «Կոչ Ասկերանի շրբ
ջանի բնակիչներին»: Ինչէր ասես, չկային այդ կոչի մէջ. եւ
սպառնալիք, եւ խրատ, եւ մեծամեծ պատիժների խոստումներ,
և անձնական յոխորտանք: Միայն չիմացուեց, թէ նա ի՞նչ է ա-
նել Ասկերանում պահապանութեան համար վաղուց ի վեր զրուած
կողակներին և մշտական ստրաժնիկներին, որոնք չորս ֆուրգօնի

ապրանք թալանել և պահականոցի մի անկիւնում էին դարսել և «ձեռնառու» դնելով այժմ ծախում էին հայերին, միաժամանակ նրանց քաջութիւնը, սրտոտ լինելը գովելով, նրանց մէջ թալանելու կիրքն աւելի ևս վառելով...

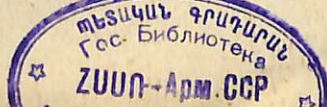
Կոչի մէջ՝ ի միջի այլոց գրում էր.

«Անիքի եկէք, և թող իշխանութեան պատժող աշի բարկութիւնը մեղմանայ և ողորմած լինի... ցոյց տուէք զՂուամ ի սրտէ, թէկուզ մասամբ ուղղելու ձեր գործած չարիքը. արէք այնպէս, ինչպէս ինքս անձամբ յայտնել եմ ձեզ գեկտեմբերի 31-ին Ասկերանում, ձեր պահակի միջոցով. երեք օրուայ ժամանակամիջոցում, հաշուած այս օրուանից՝ վերադարձէք ձեր բոլոր թալանածները, բոլոր ֆուրգոնները, բոլոր ձիաներն ու բոլոր բեռները, իսկ պակասի փոխարէն՝ ներկայացրէք փողով: Արէք այդ բոլորը ոչ ուշ, քան սոյն 1906 թուականի Յունուարի 4-ի առաւօտը և ձեր վճիռը յայտնեցէք Աղղամում ինձ, կամ ոստիկանապետ Թէմուր-բէկ Հասան-Բէկովին, ստրաժնիկների միջոցով: Յանձման տեղը Ղարաղաջի քարվանսարան է: Յետաձգելու մասին խնդիրը՝ կանխօրէն մերժուած եմ յայտնում:

«Իսկ եթէ չէք կամենում ձեր մեղքն ուղղել, ապա խոհեմ եղէք և նշակակած օրը ձեր կանանց, երիտաներին ու ծերերին ուղարկեցէք ապահով տեղեր, ձեր կամակորութիւնը կ'արձակէ ձեռներս: Յիշեցէք, որ այժմ իմ կողմն են ճշմարտութիւնն ու իրաւունքը, իսկ նրանց հետեւում է արտիլիերիան. եթէ լսիլի չէ իմ ձայնը, ապա նա ինձնից բարձր կը խօսէ:

«Գիտեմ որ ուրիշները հետ «կորչի մահուան պատիժը» գո-
ռացող, բայց անկիւնից ատատորէն այնպէս գործադրող,— ձեր ա-
պօրէն դատական ատեանները ինձ մահուան վճիռ կը դրեն իմ
ճշմարիտ գործերիս համար. բայց իմացէք և գուք, Ասկերանցի-
ներ, որ ես քաղաքացի եմ, հասարակութեան ծառայ, ընտանիքի
հայր. դուք միաբան կը լինէք ձեր կոմիտէտի հետ, ես չեմ ների
ձեզ իմ ապագայ մահս, համաքաղաքացիներիս վիշտը և երեխա-
ներիս ու մերձաւորներիս արտասուքը. եթէ դուք կը ստի-
պէք ինձ զէնք բարձրացնել, ապա ես դեռ կենդանութեանս ժա-
մանակ այնպիսի մի հոգեհաց կը սարքեմ, որ կը դողան շրջակայ
լիւնները, որ արդէն ցնցուած են ձեր անիրաւութիւններով»:

Աւելացնում էր, որ ինքը հայերի գեմ թշնամական ոչինչ չու-

նի, որ ինքը հայերի մասին լաւ գաղափար ունի կազմած, որին ապացոյց՝—քսան տարի առաջ զրած իւր մի գիրքը, որտեղ հայերի մասին իւր նպաստաւոր կարծիքն ունի:

«Յիշեցէք, գրում էր նա,—որ հարիւր տարի առաջ ռուսական զօրքը պաշտպանում էր Ասկերանը ձեր ազատութեան համար. ուրեմն մի ստիպէք ինձ ձեր արիւնով ներկելու այդ մեկ համար թանկագին պատերը. յիշեցէք, որ հասնում է Մկրտութեան մեծ տօնը, երբ մարդկութիւնը վերանայեց Յորդանանում՝ գէպի նոր կեանք, և թոյլ ինձ չվիճակւի ձեզ լուանայ արեան բաղնիսում»:

Յունուարի 4-ը նշանաւոր է Փօն-Ազարովսկու կոչով, որ թէև գրուած էր Ազգամուտ 1906 թ. Յունուարի 1-ին, սակայն վարանդ հասաւ միայն 4-ի առաւօտեան. ուրեմն եթէ նոյնիսկ բոլոր ֆուրգօնները իրանց բեռներով մնալիս լինէին, էլի Ղարաշ տանիլ ու յանձնել չէր կարիլի: Ո՞վ էր ուշացրել այդ կոչի տեղ հասնելը... ստրաժնիկներն ասում էին, որ իրանց էլ այդ օրն է յանձնուել. մինչդեռ եթէ ժամանակին հասած լինէր, գոնէ կարելի էր պատասխանել, պարզել իրերի դրութիւնը:

Գոցէ Փօն-Ազարովսկին իսկապէս ազնիւ դիտաւորութիւններով էր առաջնորդուած, և ցանկանում էր խիստ միջոցներով ճանապարհն ապահովել, բայց բռնած ուղղութիւնն անգործնական էր: Խիքը գլխին մարդը մի քիչ մտածելուց յետոյ՝ մի տեսակ հաւատ ընծայել նրա բարեացակամութեանը՝ չէր կարողանում, որովհետև նա Ազգամուտ իւր աչքովը պէտք է տեսած լինէր հայերի միլիոնանոց գործարանների խանձուած պատերը. նրան շատ լաւ յայտնի պէտք է լինէր հայերին պատկանող ապրանքների Ազգամուտ ամբարուկը, թուաբանական ամենահասարակ խնդիրները լուծել պիտի կարողանար և նրա համար դժուար չէր լինի հաշուել, որ եթէ Շուշուց Եւլաի 106 վերստ է, և եթէ այդ 106 վերստից դուրս գանք հայկական մասի 26-ը, թուրքերի ձեռքին բանիւր կը մնայ. և թէ ռբքան ժամանակ, է որ այդ տարածութիւնը հայի ոտ չի տեսել: Նա գրել էր, թէ՛ մեծ ճանապարհների վրայ այդ տեսակ յանցանք կատարողները՝ պատեւազօյն պատիժ են ստանում, նոյնիսկ մահուան վճռի են արժանանում: Շատ լաւ. թոյլ նոյնիսկ մահուան պատիժը լինի. բայց այդ օրէնքն ինչո՞ւ միայն Ասկերանի համար պէտք եկաւ...:

Փօն Ազարովսկու կոչի մէջ ամենախորհրդաւոր կէտը հետեւեալն էր.—«Մտածեցէք և այն մասին, թէ՛ երբ որ ես Ազգամից շուրս հանեմ զօրքը, ո՞վ կարող է երաշխաւորել, որ թուրքերը շուրս չեն գայ հնազանդութեան սահմանից և չեն յարձակուի ձեր գիւղերի վրայ»:

Յիշատակելու արժանի տողեր... Սեպտեմբերի 4-ին յաջորդեց Սեպտեմբերի 6-ը. արդեօք, Փօն-Ազարովսկին գիտէր, որ Յունուարի 4 ին էլ Յունուարի 6-ը պէտք է յաջորդէր, արեան բաղնիս կազմելու համար պիտի ջանային «հնազանդութեան սահմանից դուրս եկած» թուրքերը...:

Յունուարի 4-ի առաւօտեան Փօն-Ազարովսկին զօրքերը հանեց Ազգամից: Մինչև Ասկերան վեց վերստ է. հասաւ, թնդանօթները կանգնեցրեց Խանաբազ հայ գիւղի դիմաց, և իւր խոստման համաձայն՝ շրջակայ լեռները դողացրեց նրանց թնդիւններով. 8 ռումբ նետելուց յետոյ՝ հրազէնները մօտ քաչեց Ասկերանի պատերին և չորս ռումբ էլ պատերին զարկեց:

Իսկ ի՞նչ էին մտածում այդ րոպէին բլուրների շղթաների ծայրին թաւած ու թամաշայ անող գիւղացիք. նրանք էլ դողում էին... ո՞չ, նրանք միայն գլխին էին թափ տալիս և ասում. — Եւլաիից մինչև Ազգամ եկաւ ու ոչինչ չարաւ. իսկ այժմ...— ուրեմն այս է օրէնքը:

Յունուարի 4-ը նշանաւոր եղաւ և մի այլ հանգամանքով. այդ օրը Ասկերանի պահակները գերի էին վերցրել Շելլուեցի մի թուրքի: Խեղճը սարսափից դողում էր. նրան ուղարկել էին Կարկառ գետից ջուր կապելու, որ ամիսների ընթացքում կտրուած էր հայերի ձեռքով. բայց փոխանակ իւր գործը կատարելու, անշուշտութեամբ չորս կողմը չէր գիտել, և նրան իսկոյն թուրքել էին:

Երկար հարց ու փորձերից յետոյ՝ նա բաց թողնուեց, լաւ պատիւ ստանալով. մի զինուոր գաւակն առաւ, Շելլուի հանգրում իջեցրեց ու վերադարձաւ: Օգուտ քաղելով դէպքից՝ Ազգամի մի մի աղղեցիկ և խաղաղութեան կողմնակից մարդու անունով մի նամակ էլ գրուեց և յանձնուեց թուրքին, որ իսկոյն նրան յանձնէ: Այդ բանիւրորդ անգամն էր, որ հայերը զանազան տեղերից, զանազան միջոցներով Ազգամցիների աչքերը բանալ էին ուղում նամակներով ու թուրքիկներով. այս նամակն էլ մի փորձ

էր... ընդ գիտէ, գուցէ տրամադրութիւն ունենային, պոնէ ասեալամ հաշտութեան աղաղակը լսելու: Սակայն Փօն-Աղարովսկի թնդանօթները ձայնը նրանց ուրիշ բան էր թելադրել—կառավարութիւնը իրանց կողմն է...

IV

Յ Ո Ի Ն Ո Ի Ա Ր Ի 6 - Ը

Ղարաբաղի ձմեռն անտանելի է. մանաւանդ գիշերները մարդու շունչ բերնին սառչում է և սառոյցը փոքրիկ լուծանքներ կախկիսում մաղ ու միրուքից: Բայց դրութիւնը տագնապալից է: Այդ սարսափելի ցրտին՝ գիւղերի պահապանները սրթարթալու անքուն հսկում էին. հազարաւոր մարդկանց, կին ու երեխաներ կեանքը նրանց զգուշութիւնից էր կախուած և նրոնք ամենազգաստութեամբ պաշտում իրանց գիրքերում:

Դեռ երէկ, յունուարի 5-ի առաւօտը, հաստատ աղբիւրի լուր էր ստացուել, թէ Աղղամում հաւաքուել են զինուած թուրքերի մի ահագին բազմութիւն, որոնք 6-ին պէտք է յարձակուեն կամ Վարազաբոյնի, կամ Նախիջևանի, և կամ Սանարաղի վերայ: Այդպէս՝ կատարուում էր Փօն-Աղարովսկի գուշակութիւնը թէ՛ «ճվ կարող է երաշխաւորել, որ իւր Աղղամից դուրս գալուց յետոյ թուրքերը չյարձակուեն հայերի գիւղերի վրայ»...:

Արեան բաղնիքը... ահա թէ ինչն էր ակնարկում կազակազօրի ստարչինան՝ ջունուարի 6-ի Յորդանանը յիշեցնելով:

Վարանդան ու Սաչէնի ծայրագիւղերն այն հսկայ պատնէշն էր, որին թրքական հորդանների ալիքները զարկուելով՝ փշուրէլ էին մինչև այդ օրը: Այդ պատնէշը սահմանն էր կազմում Մուղանու տափարակի թուրք ազգաբնակչութեան՝ Աղղամից սկսած մինչև Կուր և Արաքս գետերը, որտեղ հարիւրաւոր թուրք գիւղերն են հաստատուած: Ամեն ճիգ, ամեն ջանք հարկաւոր էր գործ պնել, լինելիք յարձակումը յետ մղելու համար: Ռազմական տեսակէտից՝ ամենակարեւոր և վտանգաւոր կէտերը հէնց այս գիւղերն

էին, որոնց մասին յիշում էր տեղ հասած լուրը: Այդ դուռը փըշանգամ հաշտութեան փուլում էր թուրքերի ձեռքին, իսկ այնուհետև՝ Սաչէն ու Վարանդան, ապա միւս գաւառներն ակներև աւերի հաւանքին ենթակայ պիտի լինէին: Ահա թէ ինչու յարձակման շարաստութիւնների լուրն առնելուն պէս՝ այդ երեք գիւղերի շրջանիւրից վաթսուսական հոգի դիրքերն ուղարկուեցին, որոնց իւրաքանչիւր տասնեակի վրայ պէտք է հսկէր մի տասնապետ: Եւ՝ թէև այդ տեսակ յուզիչ լուրեր շատ էին լսել ու սուտ էին դուրս հկել, այնուամենայնիւ, ի նկատի ունենալով Փօն-Աղարովսկու նախագուշակութիւններն ու այն հանգամանքը, որ իսկապէս թուրքերը 6-ին կարող են յարձակում գործել, մտածելով, որ այդ օրը, իբրև մեծ տօն օր, հայերն անփոյթ հաւաքուած լը լինին եկեղեցի, իմաց տրուեց Սաչէնի ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներին ու Վարանդայի բոլոր գիւղերի խմբապետներին, որպէսզի պատրաստի, ձեռքի տակ ունենան որոշ բանակութեամբ զինուորներ, և առաջին իսկ պայթիւնին՝ մօտիկ գտնուող խմբերը ցոյց տրուած գծերով իրար հասնեն, իսկ համեմատաբար հեռու գտնուողներին՝ ուղարկել սուրհանդակներ: Այդ բոլոր կարգադրութիւններն անելուց, գիրքերը պաշտելուց, հրահանգներ տալուց յետոյ միայն պատասխանատու, ժողովրդի համար դուրացող մարդիկ հանգիստ սրտով վերադարձան իրանց տեղերը: Նրանք ժամը 2-ին միայն շորերով պատկեցին մի քիչ ննջելու: Ջարդուած, յոգնած, սառած... քունն իսկոյն վրայ հասաւ:

Յանկարծ... ժամը 6-ին ինչ-որ զորդոց ցնցեց շրջակայքը: Նրան հետեցին դիրքապահների՝ «հասէք, հա հասէք», — աղաղակները: Կարծես թէ ոչ-որ այդ գիշեր քուն չէր տեսել. ամենքը վայրկենապէս դուրս թռան տներից և դէպի դիրքերը վազեցին:

Ի՞նչ էր պատահել. իրականանում էր արդեօք սպասուող յարձակումը... բայց ո՞ր կողմի, ո՞ր գիւղի վրան են յարձակուել... պահապաններին խօ չէին կոտորել... Մեծ աշալըջութիւն էր հարկաւոր, որպէսզի թշնամին օգտուելով՝ ցոյցեր չսարքէ, հայերի ու ժեբը մի կողմ գրաւէ, ու յանկարծ խուժէ այս կամ այն գիւղի վրայ, որից յետոյ դիմադրելու հնար չէր լինի:

Մթութեան միջից, ահագին տարածութեան վրայ՝ հարիւրաւոր հրացանների փողերից փոքրիկ բոցեր էին բարձրանում, որին յաջորդում էին ականջ խլացնող թնդիւնները:

Կասկածելու ոչ մի հիմք չկար. թուրքերը յարձակուել էինու Նախիջևանիկը դիմադրել չպիտի կարողանան, և այդ օրը նը-
Հարկաւոր էր մի կերպ շղթան պահպանել, մինչև որ լուսանարանց վերջին օրն է:
հակառակորդի քանակութիւնն ու գրաւած դիրքերը որոշուէին Այդ երեք գիւղերի առաջ ցցուած է իւր վրայի մատուռով
որպէսզի ըստ այնմ էլ ձեռք առնուէին պաշտպանուելու միջոց Չախմախ-Թափան՝ մի այնպիսի դիրք, որի պինդ պահելը նշա-
նէր: Երկու կողմերից էլ հրացանաձգութիւնը երբեմն ուժեղ, երբեմն քիչ էր, և թուրքերը տիրէին
բնին թոյլ՝ շարունակուեց, մինչև որ լուսացաւ և բացուեց մի քան, ապա այնտեղից նրանք ամենայն հեշտութեամբ կարող էին
սարսափ ազդող տեսարան:

Շելու թրքաբնակ գիւղից սկսած մինչև Բաղվանլարի գլուխած պահել, 1000—1200 քայլի վրայ Վարազաբոյնի և 1800—
իւր, տանուերկու վերստ տարածութեան վրայ, զինուած ձիաւոր 2200 քայլի վրայ՝ Նախիջևանիկի դիրքերինը. իսկ այնուհետև
և հետեակ թուրքերը, թուով առնուազն վեց հազար հոգի, եկել վստահութեամբ կարող էին ձորակն ի վեր բարձրանալ ու Վա-
լցուել էին: Ամբողջ դաշտավայրը ծածկուած էր նրանցով. ձիաբազաբոյնը գրաւել: Այդ միտումը նկատելի էր նրանց մէջ, որով
ւորներն անկանոն կերպով խռնուած՝ իրանց արագավազ ձիանք հետև մի ժամից յետոյ իրանց ուժերի ամենամեծ մասը չարտե-
էին թոցնում, հարթոցը կտրելով զանազան ուղղութեամբ: Երկուցին դէպի արևմուտք, ուրեմն ծանրութեան կենդրոնը Վարազա-
կառք էլ կային այդ անագին բազմութեան մէջ, և անդադար դէ-
ռոյնը պէտք է լինէր, որի համար թուրքերը պէտք է աշխատէին
ու դէն էին շարժում. ըստ երևոյթին՝ այնտեղ նստողներն ընդ
հանուր հրամանատարներն էին, որովհետև այս կամ այն խմբի
մօտենալով՝ կողերից մէկն ու մէկը կանգ էր առնում, մի երկու
ըստէ սպասում, և էլի շարժում. պարզ էր, որ հրահանգներ տա-
լու համար էին կանգ առնում: Իսկ ներքև, հարթավայրի ծայ-
րին, այգիների ամբողջ երկարութեամբ՝ շարուել, անշարժ մնացել
էին բազմաթիւ սև, մեծ-մեծ կէտիկ. լոյսը դեռ ուժեղ չէր ու նը-
բանց լինչ լինելը որոշել չէր լինում. բայց հեռագիտակը ցոյց
տուաւ, որ դրանք սայլեր ու ֆուրգօններ էին, անշուշտ հայ գիւ-
ղերի թաղանները բռնել տանելու համար:

Վեց հազարանոց զինուած բանակի տպաւորութիւնը պատ-
կառելի էր. ձիաւորների հպարտ-հպարտ խոյանալը, կառքերի ան-
դադրում պտոյտները, բազմաթիւ դրօշակներն ու ականջ խլացնող
«Են — Ալլի»-ները միայն մի բան էին ասում, որ ոչինչ չի խնայ-
ուիլ, Վարանդայի բախտը պէտք է վճռուի: Բայց փորձուած աչքն
խսկոյն կարողանում էր նկատել, որ նրանց շարժման մէջ ռազ-
մական ոչ մի կանոնաւորութիւն չկայ. եթէ որոշ ծրագիր, հրա-
հանգներ տրուել էլ են, ապա կոտորները չեն հետևում նրանց,
քայլ առ քայլ չեն մօտենում նպատակին և ամեն բան կապել են
երեք հանգամանքների հետ. — պատահականութեան, իրանց թուա-
կան ճնշող գերազանցութեան և հիւսնալի սպառազինութեան:

Բայց և այնպէս՝ թուում էր, որ Վարազաբոյնը, Փիրջամալն

800—1000 քայլի վրայ Փիրջամալի դիրքի զինուորներին խեղ-
2200 քայլի վրայ՝ Նախիջևանիկի դիրքերինը. իսկ այնուհետև
և հետեակ թուրքերը, թուով առնուազն վեց հազար հոգի, եկել վստահութեամբ կարող էին ձորակն ի վեր բարձրանալ ու Վա-
լցուել էին: Ամբողջ դաշտավայրը ծածկուած էր նրանցով. ձիաբազաբոյնը գրաւել: Այդ միտումը նկատելի էր նրանց մէջ, որով
ւորներն անկանոն կերպով խռնուած՝ իրանց արագավազ ձիանք հետև մի ժամից յետոյ իրանց ուժերի ամենամեծ մասը չարտե-
էին թոցնում, հարթոցը կտրելով զանազան ուղղութեամբ: Երկուցին դէպի արևմուտք, ուրեմն ծանրութեան կենդրոնը Վարազա-
կառք էլ կային այդ անագին բազմութեան մէջ, և անդադար դէ-
ռոյնը պէտք է լինէր, որի համար թուրքերը պէտք է աշխատէին
ու դէն էին շարժում. ըստ երևոյթին՝ այնտեղ նստողներն ընդ
հանուր հրամանատարներն էին, որովհետև այս կամ այն խմբի
մօտենալով՝ կողերից մէկն ու մէկը կանգ էր առնում, մի երկու
ըստէ սպասում, և էլի շարժում. պարզ էր, որ հրահանգներ տա-
լու համար էին կանգ առնում: Իսկ ներքև, հարթավայրի ծայ-
րին, այգիների ամբողջ երկարութեամբ՝ շարուել, անշարժ մնացել
էին բազմաթիւ սև, մեծ-մեծ կէտիկ. լոյսը դեռ ուժեղ չէր ու նը-
բանց լինչ լինելը որոշել չէր լինում. բայց հեռագիտակը ցոյց
տուաւ, որ դրանք սայլեր ու ֆուրգօններ էին, անշուշտ հայ գիւ-
ղերի թաղանները բռնել տանելու համար:

Եւ ահա թուրքերի մի ստուար խումբ, Վարազաբոյնի գո-
մերի դիրքապահներին բռնելով՝ կամաց-կամաց, շղթայաձև ընկած
ժայռերի վրայից սողալով՝ սկսեցին դէպի գագաթը բարձրանալ:
Պահակախումբը կուռում էր քաջաբար. չնայելով որ իրանց մի
գնդակին երեք կողմից հարիւրաւոր գնդակներ էին պատասխա-
նում, այնուամենայնիւ նրանք չէին վհատում, և մատուռից դուրս
սողալով՝ բարերի տակից հրացանները պարպում էին դէպի մօտեցող
թշնամին, յետոյ կուղեկուղ միւս բարերին վազում, այնտեղից էլ
գարկում, մէկ էլ շուռ գալիս միւս կողմը, աշխատելով միևնոյն
ժամանակ հակառակորդի գաղտնի շարժումներն ի դերև հանել:
Սոսկալի էր այդ 12 հոգու մրցումն դէպի իրանց յառաջացող
թրքական մի զօրաբաժինը, որ իրանցից առնուազն՝ գոնէ հա-
րիւր անգամ աւել կը լինէին: Դրսից օգնութիւն եկել էր, բայց
շատ քիչ. նրանցից Չախմախ-Թափեցիներին բաժին հանել չէր
լու վրայ պէտք է լինէին: Այդ միջոցին թուրքերի մի այլ խումբ
բլրի արևելեան դօշովն սկսեց վեր ելնել. տղերքը շփոթուեցին. էլ

դիմադրելու հնար չկար. և երկու կրակի միջից, հազարաւոր գընդակների տարափի տակ, նրանք սկսեցին բլրի հիւսիս-արեւելեան փեշով վազէվազ ցած իջնել: Հարայ-հրոցով, ուրախական աղաղակներով թուրքերը վեր վազեցին, գրաւեցին բլուրն ու հրացաններն կախեցին փախչողների յետևից. բայց բոլոր գնդակներն ապարդիւն անցան. տղերքը ողջ-առողջ, հեւոյով հասան Փիրջամալի դիրքերը: Երեք հարիւրաչափ թուրքեր Չախմախ-Թափան պահեցին իրանց ձեռքին, իսկ մնացածը հասաւ դէպի Վարազաբոյն գրոհող բազմութեանը:

Պայմանները փոխուեցին. այժմ թուրքերն ունէին կռիւը յաջողութեամբ վերջացնելու երեք գրաւականներ. — թուական, դիրքերի և մթերքի անհամեմատ մեծ առաւելութիւն: Եթէ նրանք որոշ սխառեմով մղէին յարձակումը, մի ժամում Վարազաբոյն կը մտնէին:

Կատաղի կռիւը տևեց մինչև ժամը 10-ը. քսանուչորս հոգուց բաղկացած խումբը հաղիւ էր կարողանում հայերի արձակած փամփուշտները լցնել ու հասցնել. մի վարպետ իւր օգնականով, առանց շունչ առնելու՝ փչանող հրացաններն էր նորոգում ու հասցնում կռուող զինուորներին: Հակադարձակման մասին խօսք լինել չէր կարող. մի քանի խմբակներ արդէն եկել էին միւս գիւղերից. նրանց հրահանգուեց Վարազաբոյնի արևելեան բլուրը պահել մինչև արեան վերջին կաթիլը: Բայց այդ գիւղի տակովն ընկած երկճիւղ ձորը թոյլ չէր տալիս թշնամու շարժումները նկատել ու խանգարել նրանց, որ հոժ բազմութեամբ միմեանց կոխտնելով՝ երկու ձորովն էլ բարձրանում էին դէպի Վարազաբոյն: Նրանք մօտեցան և մի ահեղ «Են-Ալի»-ով վրայ պրծան: Դիրքապահներից երկուսն ընկան, մի քանիսը վիրաւորուեցին, մնացածը թողեցին ձորի բերանի երկու դիրքերն ու գիւղը մտան... Թուրքերը գիւղի առաջին տներից միայն հարիւր սաժէնի վրայ էին...:

Ո՛վ որ վկայ է եղել այդ մահաճոտ վայրկեանին, այժմ էլ նա կը ցնցուի, եթէ այդ ըոպէի դրութիւնը վերակենդանացնէ իւր յիշողութեան մէջ: Վարազաբոյնի գոյութիւնը մի մազի վրայ էր. ի՞նչ մազի... ամեն մի վայրկեան ծխի վեր բարձրանալու ու սրախողխող երախաների ու կանանց բառաչիւններն էին էին սպասուում:

Սարերի վրայից, այժեամբների պէս թռչկոտելով՝ մարդիկ էին իջնում. դրանք օգնութեան հասնողներից էին. բայց նրանց ըսպասել չէր կարելի, դրութիւնը ճակատագրական, օրհասական էր:

— Տղերք, ձեզ մատաղ, քսան հոգի թող բռնի խաչան-Տափը. — գոռաց պատասխանատուներից մէկը, աչքերն արիւնով լցուած, գոյնը թուրքած, քրտինքը մէջքից դուրս եղաւ:

Խաչան-Տափը Վարազաբոյնի ձախ թևին է կպած, որտեղից կարելի էր գիւղի մէջ ապաստանած կռուողներին նպաստելով՝ թուրքերի ներս խուժելը ժամանակաւորապէս կանգնեցնել:

Տղերքը վազեցին: Մէկն ընկաւ... մէկն էլ վիրաւորուեց... ահա մէկն էլ... մնացածներն էլ վազում են: Բայց յանկարծ կանգ առան ու պառկեցին. այդ շարժումը նկատել էին Չախմախ-Թափայի գլխին թառած թուրքերը. նրանց Մօսինների անթիւ համադարկներն էին, որ տղերանցը կանգնեցրին. սակայն պէտք էր, պէտք էր հասնել... և նրանք սկսեցին առաջ սողալ:

— Վայ, վայ, — գոռալով, այդ միջոցին Վարազաբոյնցի մի 19 տարեկան պատանի, աչքերը խելագարի նման պսպղացնելով՝ ընկաւ Փիրջամալի նախադուռը կազմող դիրքը: Երեւի վիրաւորուել էր: Բայց ոչ, նա վիրաւոր չէր. արիւն չէր երևում:

— Վայ—նորից գոռաց նա, — փամփուշտ, փամփուշտ... իմը վերջացել է: Ձեզ մատաղ, մի քանի փամփուշտ... գիւղն աւերեցին... — և արտասուքը շոռաց նրա երեսով:

— Էստեղ, Էստեղ, — կանչեցին նրան փամփուշտ մատակարարողները և տուին 75 հատանոց մի լի փամփուշտաման:

Պատանին վայրենի ոստիւններով վրայ թռաւ, ձանկեց փամփուշտամանն ու սլացաւ դէպի Վարազաբոյն:

— Ա՛յ շան որդիներ, այ ձեր հէ՛րն անիծած, ո՛ւր էք փախչում... մէկ-մէկ կը կոտորեմ, — բղաւեց դէպի Վարազաբոյն ընկած դիրքի խմբապետը Փիր-Չամալ վազող 10-12 զինուորներին:

— Փամփուշտ, փամփուշտ բերելու ենք ուղարկուած, — կանչեցին նրանք ու նորից վազեցին:

Արդէն ամեն տեղ փամփուշտի կարիք էր զգացւում. լցնողների խումբն աւելացնելու կարիք եղաւ:

Հէնց այդ վայրկեանին լեռներից սրարշաւ հասաւ օգնու-

Թեան եկող երեսուն հոգուց բաղկացած Թուրքիկ ձիաւոր խումբերից մէկը:

Տղերք, — վրայ առաւ նրանց ընդառաջող՝ ընդհանուր դեկավարներին մէկը. — բաններն իս վատ է. Թուէք Նախիջևանիկի տակով, հասէք Չրմա-Սութ. խաչէնցիք երևի ձեզ կը պատահեն. արդէն եկել են և նրանց հրացանների ձայնը լսուում է. միացէք նրանց հետ, և, եթէ կարող էք, վրայ տուէք Շիլուին. իսկ եթէ հնար չլինի, մի մեծ ցոյց արէք, և այնպիսի ձևով, որ Վարազաբոյնի տակից Թուրքերի մի մասը դէպի ձեզ գրաւէք:

Թուրքիկ խումբը սանձերը բաց թողեց և ձիանքը սլացան:

Իսկ Չախմախ-Թափան... Հէ, թէկուզ տասնեակ զոհերի զենով՝ պէտք է այդ դիրքը յետ խիւ թուրքերից. հակառակ դէպքում, աւելի խոհեմութիւն կը լինէր գիւղերը դատարկել կին ու երեխաներից, և կռուող ուժերը գիւղերի մէջ կենդրոնացնելով՝ այնտեղից շարունակել դիմադրութիւնը: Դուրս եկան տասնումէկ կամաւորներ:

— Կամ կը մեռնենք, կամ Չախմախ-Թափան մերն է, — ասացին նրանք:

— Ա՛յ ես ձեր ճակատի մեռնին դուրսն գնամ. — կանչեց նրանց յետևից մի ծերունի. — գնացէք, հս էլ եմ գալիս. — և սկսեց սրան, նրան աղաչել, որ իրան մի հրացան տան...

Բոպէն վեհ էր: Տասնումէկ անձնուրացներ դէպի հաւանական կորուստ էին շտապում, իրանց արեան գնով երեք գիւղերի փրկութիւնը գնելու: Նրանք հասան բլրի ստորոտին. մի բոպէ կանգ առան, ապա սկսեցին միմեանցից մի քանի բայլ հեռաւորութեամբ՝ բլուրն ի վեր ելնել:

— Ծըս՝... — խլացուցիչ դղրդոցով որոտացին Թուրքերի հրացանները:

Ուշադրութիւն դարձնող չկայ. տղերքը արագացնում են վերելքը:

Ծըս՝... — վերևից կրկին թնդացին հրացանները:

Էլի ոչինչ. տղերքն անշուստ են, և բարձրին կառչելով՝ ցատկոտում են վեր:

Նկատելի էր, որ Թուրքերը բոպէաչափ վարանցին մի այդպիսի յանդգնութեան առաջ. բայց ուշաբերուելով՝ սկսեցին մի գլխաւոր կրակ տեղալ վեր սողացողների գլխին. սակայն, զար-

մանալի բան. նրանց գնդակները միշտ շեղ էին գնում, և կտրիճները մի տեսակ ինքնամոռացութեան մէջ ընկածի պէս՝ բարձրանում էին ու բարձրանում: Ահա ելան... բլրի մի ծայրը նրանց ձեռքն է...

— Ուռում, ուռում, — թնդացին նրանց ուրախական ակաղակները, և բարերի տակից հրացաններն ի նշան վերցրին: Թուրքերից երկուսն ընկան:

Նորից համազարկ. մէկ էլ, մէկ էլ... և երկու ախոյեաններ մնացին ճակատ առ ճակատ կանգնած: Չպէտք էր թողնել, որ այդ քարացման բոպէն անցնէր, Թուրքերն սթափուէին և ցրուած շղթայով՝ մերոնց պատէին: Իսկույն երեսուն հոգի, բաժանուելով երեք տասնեակների, Փիրջամալի դիրքերից օգնութեան մագնցին, մի քանի անգամ ճանապարհին հրացան արձակելով, որպէսզի Թուրքերը տեսնեն, որ հայերը հասնում են: Թշնամին տատանում էր. մէկ էլ նրանց մէջ շարժում նկատուեց. առաջին շարքերը կամաց-կամաց յետ խաղալով, խառնուեցին քամակի շարքերին, սկզբում հանդարտութեամբ, ապա մեծ փութկոտութեամբ սկսեցին իջնել դէպի տափարակում և ձորի միջ գտնուող Թուրքերը՝ Վարազաբոյնի թալանին մասնակցելու:

Չախմախ-Թափան այժմ մի հրաշքով հայերի ձեռքին էր. այդ հերոսական գործը նոր հոգի փչեց բոլոր գծի վրայ եղող կռուողներին, և նրանք զղացին, որ դեռ կարող են պաշտպանուել:

Մինչ այս, մինչ այն, Թուրքերը Նախիջևանիկի տակից մինչև Գիլաֆուրի ձախ անկիւնը տարածուելով՝ սկսեցին զբաղեցնել շղթան մի կերպ պահպանող հայերին, իսկ իրանց ամենայն դուրսն խմբերն առաջ քշելով՝ «Են Զազրաթ — Աբաս, ես — Ալի» որդերից բացականչութիւններով վրայ վագեցին, Վարազաբոյնը գրաւելու. որ իրանցից հազիւ միայն 400 քայլի վրայ էր մնացել: Երկիւղը մոռացած՝ մահն անարգող քսանաչափ երիտասարդներ, պլլուած աչքերով, յուզմունքից ջղաձգաբար ցնցուող դիմագծերով՝ դուրս թռան գիւղից, կանգնեցին թշնամու դիմաց և հերոս կըրձերնին դէմ տուին նրանց հազարաւոր գնդակների առաջ: Դա անձնագոհութեան գաղափարի ամենալսեմ թախծն էր... և՛ փոքր նրանց, նրանք չընկրկեցին, երբ իրանցից երկուսն արիւնաթաւալ՝ ձորը գլորուեցին... Նրանք կրակ դարձած գնդակներ էին տեղում և առաջ խաղում, ձեռնամերձ կռուի պատրաստուե-

լով: Միւս դիրքերից օգնութեան հասնել չէին կարող, որովհետեւ թշնամին իրանց յաջողութիւնից օգնորուելով ու խրախուսուելով՝ առաջնորդների քաջալերութիւններից՝ յարձակումն ամեն կողմերի վրայ քաջութեամբ էին տանում, կամաց-կամաց տարածուած թևերը սեղմելով:

Երկնքից մանանայի սպասողի նման, գիւղացիք աչքները յառել էին սարերին, որտեղից հեռաւոր գիւղերում գտնուող օժանդակ խմբերը պէտք է հասնէին. բոլէն տարիների երկարութիւն ունէր. իսկ թուրքերը ճնշում էին ու ճնշում:

Յանկարծ... սար ու ձոր դղրդացին... աղմուկ, աղաղակ, ցաւի և ուրախութեան ձայներ խառնուեցին միմեանց...: Երկու հարիւր հոգուց բաղկացած թուրքիկ մարտիկների խումբն էր այդ, հասել էր, և գրաւել թշնամու ձախ թևն ու այն ձորի եզրը, որտեղից թուրքերն արդէն մի քանի քայլ էր մնում՝ գիւղը մըտնէին: Հէնց նոյնիսկ այդ վայրկեանին՝ Խաչէնի ու Վարանդայի թուրքիկների մի մասը միացած՝ կեղծ յարձակում գործեցին Շելլուի վրայ: Յետապահ թուրքերը, թուով երկու հազար, արշաւասոյր դէպի այնտեղ սլացան. թշնամու ոյժերը ջլատուեցին մեծ չափով: Յուսահատուածները հերոսացան, յոգնածները կայտառացան և նոր հասած թարմ ուժերի հետ թև-թևի տուած՝ «կեցցէ Դաշնակցութիւնը» գոռալով, մի աննկարագրելի հակադարձակում գործեցին: Թիւրքերը սարսափած, յետ-յետ խաղացին՝ «Են-Ալլահ, սեան քեօմազ էլա» — կանչելով: Բայց որովհետև նրանք ահագին քանակութեամբ թափուել էին ձորի մէջ, ուստի նահանջը շատ անկանոն եղաւ, միմեանց կոխկռուում էին, մանաւանդ որ հայերի գնդակներն շտապեցնում էին նրանց փախուստը:

Եւ սկսուեց ջարդը: Չախմախ-Թափայի գլխին նստած, հետըզհետէ 37 հոգի դարձած խումբն այժմ լաւ առիթ ունէր ցոյց տալու, թէ ինչ աստիճանի լաւ հրացանաձիգներ են իրանք: Զորից փախչող թրքական խմբերը նրանց հրացանների բերանն էին ընկնում, և արձիճը գործում էր:

Սկսուեց մի խայտառակ, համատարած փախուստ՝ բոլոր կէտերից: Հայերը ցանկացան հետամուտ լինել, բայց արգելուեց՝ այն ևս բաւական էր, որ գիւղերն ազատուել էին այդ ահեղ բանակի ձեռքն ընկնելուց:

Ժամը երկուսին կռիւը բոլորովին վերջացաւ. դաշտը մաքրուեց, ասեա այնտեղ չէր, որ քիչ առաջ ասեղ գցելու տեղ չկար: Ինքնապաշտպանութեան զինուորները յարձակման ենթարկուած երեք գիւղերում հանգստանում էին, իսկ այնտեղ, խարոյկների վրայ խորովածների շամիուրներն էին շուռ գալիս՝ օգնական եղբայրներին կշտացնելու համար:

*
*
*

Թուրքերն իրանց յարձակումը գիշերն էին պատրաստել, միանալով Պարսկաստանից անցած Շահ-Սեվաններին: Չախմախ-Թափայի և Վարազաբոյնի գոմերի տակ թափթփուած մի կըտորները, հաւի ոսկորներն ու հացի փշրուներն զարգ ցոյց էին տալիս, որ նրանք գիշերն էին հասել այդտեղ, հանգստացել, մի լաւ կշտացել, մտածելով՝ որ հետեւալ օրը հաց ուտելու ժամանակ չպիտի ունենան: Նրանց ներկայութիւնը բոլորովին պատահամբ էր բացուել: Չախմախ-Թափայի արևմտեան կրճքին՝ Վարազաբոյնի դիրքապահները, ժամը մօտ 6-ին, մի հանաք են առնում: Նրանցից մէկը բարձրանում է մօտակայ ժայռի գլուխը, և երեսը դարձնելով գէպի դաշտավայրի թրքական գիւղերը, սկսում բղաւել ու հայհոյել թուրքերին. իսկ թուրքերը, որ նրանից մի 100 քայլի վրայ էին գտնուում, տեսնելովոր իրանց այդտեղ լինելը յայտնի է հայերին, էլ աւելորդ է ծածկուելը, սկսում են հրացայտնի է հայերին, էլ աւելորդ է ծածկուելը, սկսում են հրացանաձգութիւնը, իսկ նրանց մի մասը թագստարանից դուրս վազելով՝ յարձակում են այն դիրքի վրայ, որտեղ տղերքը ցրտին չը դիմանալով, մի քարի տակ կրակ էին արել ու միս խորովելու պատրաստութիւն էին տեսնում: Այդտեղից արդէն ընդհանրանում է կռիւը:

Այդ օրը Խաչէնի թուրքիկ խմբի ցոյց տուած օգնութիւնն էական էր. Շելլուի գլխին տեղի ունեցած ցոյցը փոխուել էր լուրջ կռուի, որտեղ Խաչէնի և Վարանդայի երկու փոքրիկ թուրքիկ խմբերը քաջերին վայել գործ էին կատարել, զոհ տալով մի զինուորի, որ դեռ հոգին չփչած՝ թուրքերը մորթել էին, ապա կուրծքը պատռելով, շիգհարը տարել, երևի ընծայաբերելու մի որևէ դաղուած մօր, կամ հօր: Բացի այդ, հայերն այդ օրը կորուստ էին տուել. Վարազաբոյնից՝ 4 տղամարդ, 2 կին, 13 վիրաւոր, որոնցից 4-ը՝ կին. Փիրջամալից՝ 3 սպանուած, 4 վիրաւոր:

Միրաշալուից՝ 1 վիրաւոր. ընդամենը 10 սպանուած, 18 վիրաւոր, որոնց մեծ մասը կուռում չեն եղել և վիրաւորուել են գիւղի մէջ, պատահական գնդակներից: Ընդհանրապէս՝ ամենակատաղի կռիւ վարողները, մի տարօրինակ բարեբախտութեամբ, չնչին քանակութեամբ են ստացել:

Այդ կուռում հայ գիւղացին ցոյց տուաւ, որ վճռական ընդհանրութեամբ գիտէ մաքառել. ցոյց տուաւ իւր հոգու արիութիւնը: Փրկմամբ գիւղացի մէկը՝ կողքից գալիս էր ներքեւ դիրքից:

— Ի՞նչ է պատահել, — հարցրին նրան:

— Ոչինչ, — պատասխանեց նա. — վեր եմ ընկել, ոտս ցաւում է:

Վեր եմ ընկել... Մօսինի գնդակը նրա ազդրի ոսկորը ծակել, անցել էր. իսկ նա ժպտալով «վեր եմ ընկել», ասում էր: Մի ուրիշը դիրքում տեղն ու տեղն ընկել էր և վերջին շունչն էր քաշում. — քահանային կանչեցէք. — ձայն տուին գիւղացիք ամենայն պաղարիւնութեամբ, և նորից հրացանին դիմեցին:

Իսկ ի՞նչ եղաւ թալանի համար եկած թուրքերի անթիւ արաբներն ու ֆուրգօնները... Նրանք թալանի փոխարէն դիակներով բռնաւորուած՝ վերադարձան տափարակի թրքաբնակ գիւղերը: Ազգակիցների դիակներն էին նրանց պատերազմական աւարը: Նրանց զոհերի թիւը յայտնի չեղաւ. բայց սուտ չի լինի, եթէ ասենք, որ չափազանց մեծ պէտք է եղած լինի:

Զրօրհնէքն այդ օրը մոռացուեց. շրջակայ գիւղորայքում խաչը ոչ մի տեղ չուրը չգցուեց: Իրիկունը երբ բոլորը հաւաքուել էին գիւղերի ծայրերում, 3 գիւղերի երիտասարդութիւնն ու եկուորները մտածեցին, գոնէ այժմ կատարել մեծ տօնը. բայց թվ կարող էր երաշխաւորել, որ մի ժամից յետոյ թուրքերը նորից չպիտի յարձակուեն: Խաչը չուրը գցելու փոխարէն՝ նրանց առաջարկուեց արթուն լինել և դիրքերը հսկել ամիսայն գզուշութեամբ:

300 հոգուց բաղկացած թուրքիկ խումբն ու երեք գիւղերի կռուող ուժերը պահանջ դրին հէնց այդ իրիկուն յարձակուել, Շեյլուն աւերել: Շեյլուն աւերել մի այգալիսի պողպատէ խմբով, իհարկէ, հեշտութեամբ կարելի էր. բայց մինչև երբ միմեանց աւերէինք, միմեանց արիւն թափէինք... բաւական չէր միթէ... չէ, էլ բաւական է... պաշտպանուել միայն:

Իսկ ի՞նչ էին մտածում թուրք աղալարները, խանիրն ու բէկերը, որ անգիտակից մասսային առաջնորդելով՝ մղում էին դէպի թալան ու աւեր: Նրանք մտածում էին, որ, դեռ չհաշուած զոհերը, այդ օրուայ կռիւը երկու կողմերի վրայ անուսաղ 40,000 ընտանիք: 40,000 ընտանիք... որով կարելի էր մի սոված գաւառ կերակրել... Եւ այդ միմիայն փամփուշտները, հաշուած այն ժամանակուայ գնորով: Ի՞նչ էին մտածում նրանք, երբ իրանց առաջ շարիշար թափուած դիակներին էին նայում. յանուն ինչի՞ էին նրանք զոհուել. յանուն զաղափարի... զաղափարի կռիւ չկար այնտեղ. յանուն թալանի, — ուրեմն արժանի էին, եթէ այդպէս է:

Իսկ կառավարութիւնը... ի՞նչ էր անում նա այդ միջոցին: Մէկէլ օրը Փօն-Ազարովսկին սպանուած էր բոլորին ջարդել, իրանց գործած յանցանքների համար. իսկ ճրտեղ էր նա այժմ. ուր գնացին Ասկերանն ու Խանաբադը դողացնող թնդանօթները, Իշխանաւորներն այդ օրուայ յարձակման մասին տեղեկութիւն ունէին. անկարելի էր, որ չուենային. բայց մինչդեռ Վարազբոյնի մօտ կեանքի և մահու կռիւ էր մղում, այդ իսկ ընդմիջ, մի քանի վերստի վրայ՝ Վարանդայի Դալու-Շէն փոքրիկ, թրքական Մալու-Բէգլուից կուշ եկած գիւղն էին ուժակոծում...

Ել հաւատ կը մնար, թէ կառավարութիւնը հայ-թրքական ընդհարումների վերջնալը, խաղաղութիւն տիրելն է ցանկանում: Զանազան քաղաքական խորամանկութիւններին անծանօթ գիւղացիները շարունակ միայն մի բան են կրկնում:

— Ախր էս ի՞նչ բան է. հայերն են մեղաւոր, թող հայերին բռնեն, թնդանօթի բերնին կապեն. թուրքերն են մեղաւոր, թող նրանց կապեն. եթէ երկուսն էլ մեղաւոր են, թող երկուսին էլ պատժեն: Թէ չէ՝ խաղաղութիւն ասած բանը մեր կեանքում էլ չենք տեսնի: Մի որեւէ յանցանքի համար մի կողմին պատժում են, իսկ միւրին յանցանքի համար միւս կողմին շոյում իրանց անտարբերութեամբ:

Եւ այդ տեսակ ինքնաբերական փիլիսոփայութիւններով նրանք իրանց թերահաւատութիւնն էին ցոյց տալիս դէպի կառավարութիւնն ու քինախնդրութեամբ լցւում դէպի հարեան թուրքերը, որ չեն ուզում իրերի դրութիւնն ամրանել:

V

Ա Յ Գ Ի Ն Ե Ր Ը

Շելլու, Ղուրդար, Ղասմու, Սայբանու, Շխ-Բաբալու և Մու-
ղանու թուրք գիւղերի մէջ է ընկած Վարազաբոյնի և Նախիջե-
ւանիկի այգիները, խառնուած վերև թուած գիւղերի այգիների
հետ: Երբ օգոստոսի 8-ին Աղդամի հոչակաւոր զէպը պատահեց,
հայերի ոտքը կտրուեց իրանց այգիներից և կալուածքն երը մը-
նացին թուրքերի տրամադրութեան տակ:

Ո՛վ որ գիւղացի է, ո՛վ որ մի բոյս է տնկել, նրան լաւ յայտ-
նի կը լինի, թէ ի՞նչ արժէ իւրաքանչիւր մի ծառ, որ տէրը իւր
ձեռքով է տնկել, ջրել, խնամել և ուրախացել նրա իւրաքանչիւր
մի նոր շիւղը ելնելուց: Իսկ այստեղ շիւղեր չեն այլ չորս հա-
րիւր դեսնատին, տասնեակ տարիներ մշակած, սիրած այգիներ,
որ ամեն մի ծառի տակ աղբիւրի պէս աղի բրտինք էր վազել,
մինչև որ նա աճել, պտուղ տալու ընդունակ էր դարձել:

Իւրաքանչիւր պատրաստի, մշակած այգու դեսնատինը Վա-
րանդայում, միջին թուով, արժէ հազար բուբլի. և որովհետեւ
այդ այգիները այժմ համարենք բոլորովին ոչնչացած են, ա-
պա ուրեմն՝ Վարազաբոյնն ու Նախիջևանիկը կորցրել են չորս
հարիւր հազար բուբլի: Սովորաբար, միջակ տարիներում, մի
դեսնատին խաղողի այգուց գիւղացին ստանում էր տարեկան մօ-
տաւորապէս 250 վեդրօ գինի. եթէ վեդրօն հաշուենք մի բուբ-
լի, ապա կը տեսնենք, որ այդ երկու գիւղերը երկու տարուան
ընթացքում զրկուել են 100,000 բուբլի եկամտից: Դրա վրայ ա-
ւելացնենք և՛ այգիների գինը, կը դառնայ կէս միլիօնի մի պատ-
կանելի գումար, որով բարօր կեանք կը վարէին և վարում էին
գիւղացիները:

Առաջին անգամ այդ այգիների մէջ եղած շէնքերի ու
ցանկապատի ծուխը վեր ելաւ 1905 թ. օգոստոսի 18-ին, և այ
նուհետև սկսուեց պարբերական հրդեհաձգութիւններն ու ծա-
ռեր կտրտելը: Գիւղացոց ըթի ծուխը բարձրանում էր. աչքերը
տնկած այգիների կրակին, վշտի տակ բթացած գէմքով, նայում
էին ու... լուռ: Ի՞նչ կարող էին անել, ո՞ւր գիւղէին...: Ի՞նչպէս
թէ՛ ում. հապա կառավարութիւնը...:

Օգոստոսի 24-ին բանաւոր դիմում եղաւ գեներալ Տակայ-
շվիլուն, իսկ սեպտեմբերի 7-ին առաջին գրաւոր դիմումը եղաւ
հետեւեալ պայմաններում:

Մի հարիւրակ կողակներով՝ Նախիջևանիկ գիւղն էր գա-
լիս, կարծեմ, զինուորական նաչալնիկը: Օրը մառախլապատ էր,
այդպիսի օրերում ամեն բան կարելի էր սպասել. ուստի պահա-
պանները դիրքերից էլ ներքև իջած՝ դաշտի բերնով շրջում էին,
երբ ներքևից յանկարծ մի շարք ձիւաւորներ են երևում: Պահա-
պաններից մէկը կարծելով, որ դրանք մշտապէս այդ կողմերում
պտըտող թուրք խմբերից են, հրացան արձակելով՝ ազդանշան է
տալիս: Բայց իսկոյն պարզոււմ է նրա սխալը, և ամեն կողմից
կանչում են, որ գիւղը հանգստանայ, եկողները կողակներ են,
վտանգ չկայ:

Քառորդ ժամից յետոյ կողակներն եկան, մօտեցան գիւղին,
բայց ներս չմտան. այլ տարածուելով՝ շրջապատեցին գիւղը չորս
կողմերից, ու հրամայեցին, որ ո՛չ ոք դուրս չգնայ: Եւ այնուհետեւ
գիւղը մտնողներին բաց էին թողնում, իսկ ելնել ցանկացողնե-
րին՝ ոչ: Ի՞նչ էր պատահել, ի՞նչ էին ուզում, դեռ ոչ ոք չգիտէր:
Եկաւ և նաչալնիկը, կանչեց գիւղացիներին գիւղամէջ, և սպառ-
նաց, որ եթէ մինչև երեք օրը բոլոր վնասակար տարրերին՝ «կօ-
միտէներին» չբռնեն ու յանձնեն, գիւղն էկզէկուցիայի կ'ենթար-
կուի: Գիւղացիք վերջապէս կառավարութեան ներկայացուցչի ե-
րես էին տեսնում, իրանց դարդերը կը պատմէին, խորատներ,
խորհուրդներ կը լսէին, դարման կը խնդրէին, բայց... նրան էկ-
զէկուցիայի մասին են խօսում:

Կէսօրից յետոյ, կողակներին ի մի հաւաքեցին. նրանք գիւ-
ղը մտան, սրերը հանած՝ հաջող չնքի յետեից պրծան, հաւեր
խփեցին, երեսներ ու կանայք սարսափեցրին, գինի-արաղ պա-
հանջեցին ու մի լաւ կարմրելով՝ սկսեցին ցինիկ ակնաւրկութիւն-
ներ անել կանանց: Միայն օֆիցերին գանգատուելն ու նրա նը-
կատողութիւնը զսպեց չափ ու սահմանից դուրս եկող կողակ-
ներին:

Ահա այդպիսի պայմաններում էր, որ գիւղի ներկայացու-
ցիչները գլուխ տալով, փափախին վերցրած մօտեցան, և ի-

բանց խնդիրքը տուին այգիների մասին: Նաչալնիկը նայեց խնդրագրին, ծալեց ու տուաւ իւր թուրք թարգմանչին:

— Դուք միշտ կարող էք գնալ ձեր այգիները. — ասաց նա:

— Ինչպէս, պարոն նաչալնիկ, — պատասխանեց ուսուրէն իմացող մէկը. — իսկի մեր տներում ապահովութիւն չկայ, շարունակ գնդակների, շարունակ յարձակման ենք սպասում. ուր մընաց թէ՛ այգիներում, այն ևս շրջապատուած թուրքերով:

— Թուրքերը ոչ մի բանով ձեզ չեն վնասի, եթէ դուք հանդարտ մնաք, և նրանց հանգիստ թողնէք, — ասեց նաչալնիկը:

Նա դեռ ասելիքը չէր վերջացրել, որ Վարազաբոյնի այգիներից մէկի ցանկապատը բոցավառուեց:

— Ահա, ահա, — ուրախացած բացականչեցին գիւղացիք, որ իշխանաւորի առաջ իրանց ասածը ճշտուում է. — ահա թուրքերը մի այգի ևս վառեցին:

Նաչալնիկը երեսը դարձրեց ներքե, մի քիչ նայեց, ապա դառնալով գիւղացիներին, շեշտեց.

— Ո՛չ, սուտ էք ասում. այն թուրքերինն է, և դուք էք վառել:

Եւ այդ եղաւ անդրանիկ «прошение»-ի արդիւնքը...

Այնուհետեւ սկսուեցին հեռագրերի ու խնդրագրերի մի հանգին շար, ուղղած բոլոր իշխանաւորներին, պրիստաւից սկսած՝ մինչև Կովկասի փոխարքան: Այդ անվերջ խնդրագրերի, աղերսանքների վերջն ի՞նչ ստացուեց... շէն ու մշակուած այգիները փոխարէն՝ մի մաքրած տափարակ...

Եւ այժմ աղքատացած, սոված գիւղացին ինքն իրան հարց է տալիս. — էլ ինչո՞ւ է կառավարութիւնն ասում, թէ ձեզ պահում եմ...

* *

Աւգալ-Գիւլաֆլուն ամբողջապէս թաղուած էր հրաշալի այգիների մէջ: Այդ այգիները մի-մի եզեմական պարտէզներ էին, ուր ջրերը կարկաշելով հոսում են, և որտեղ կարող ես ամեն տեսակ անուշ, քաղցրահամ մրգեղէններ գտնել. — խաղող, թուֆ, թուզ, հիանալի, անուշահոտ, միծ-մեծ խրձորներ, տանձ, ընկոյզ, ծիրան, դեղձ, կեռաս, «գեաւալ», և այլն և այլն: Կարելի է երեւակայել, թէ ի՞նչ հոգեկան հրճուածք էր զգում տէրը, երբ կա-

նաչ խոտի վրայ, ծառի թանձր շուաքում նստած, կողքին սամաւարն էր եռում, որ թուրքի ամենասիրելի զուարճութիւնն է, — իսկ հիւրերը կապերտի վրայ ընկողմանած՝ բնութեան այդ շաշլ տուրքն էին վայելում:

Սեպտեմբերի 6-ի արեւահեղ կռուից յետոյ, երբ Աւգալ-Գիւլաֆլուն աւերուեցին, բնակիչները ցիրուցան եղած, Բաղվանլարի գլխին էին վրաններ սարքել, և այնտեղ իրանց խղճալի դարձած գոյութիւնը քարշ տալիս: Վրաններից մինչև այգիները 5-6 վերստ է ընդամենը. բայց սարսափը, սարսափը թոյլ չէր տալիս աչքի առաջ տարածուած, իրանց գուրգուրած այգիներին այցելութեան գնալու: Այգիներն անտէր-անտիրական մնացին, և սկսուեց «ակնընդականը». հսկայ ծառերը, որ տասնեակ տարիներով տիրջ բարօրութեանն էին ծառայել, ճոնչալով՝ տապալուում էին կացնի հարուածների տակ. պտղատու տունկերն իրանց պտուղներից մերկանալուց յետոյ, մերկանում էին և՛ ճիւղերից. ցանկապատերը կրակը լափեց, և երեկուայ դրախտը՝ այսօր աւերածութեան մի նմուշ է ներկայացնում իրանով. միայն այգիների մի մասը մնացին ազատ աւերող ձեռքերից նոյն չափով՝ ինչ չափով մասը մնացին ազատ աւերող ձեռքերից նոյն չափով՝ ինչ չափով որ Նախիջևանիկ-Վարազաբոյնի մնացին: Թէ որքան հարուստ էին եղել Աւտալ-Գիւլաֆլուն իրանց մրգեղէնների այգիներով, դեռն եղել Աւտալ-Գիւլաֆլուն իրանց մրգեղէնների այգիներով, դեռն եղել հանուեց առնուազն՝ 8,000 քեռը, իսկ տանձը, խնձորն ու ընկոյզը սպառուելու նշոյլներ չէին ցոյց տալիս:

Իսկ Գիւլաֆլուեցիք. միթէ նրանք դիմումներ չէին անում... Ինչպէս չէ. այն էլ՝ շատ անգամ, գուցէ հայերից էլ շատ: Պրիստան էլ եկաւ, նայեց, օֆիցէրներն էլ, իրանց կողակներով, նաչալնիկն էլ, ուրիշ զանազան պաշտօնեաներ էլ, նոյնինքն Տաւաշալիին, Աղլամում մի քանի օր մնալուց, հիւրասիրուելուց յետոյ գնաց, նայեց Գիւլաֆլուն, իսկ վերջը... հրաշալի այգիների տեղ՝ ճղակոտոր ծառեր, ամայի դաշտեր...

Պարզ էր, որ կառավարութիւնը «ժամանակ» և «միջոցներ» չունէր քանդուող գիւղացիներին օգնութեան հասնելու... Թէ տընտեսական ինչպիսի ճգնաճամբ հասան հայ և թուրք հարեանները, դրան թող վկայ լինեն և՛ բոլոր դժբախտութիւնների վրայ աւելացած կարկուտը, որ սրբեց-տաքաւ ցորնի և պարու արտերը:

VI

Մ Ե Ռ Ն Ո Ղ Հ Ե Ր Ո Ս Ն Ե Ր Ը

Հայ-Թրքական արիւնահեղ ընդհարումն ինչով է հարուստ, եթէ ոչ անթիւ, անհամար եղեւնակաւ մահերով ու թափուած մեծաքանակ արիւնով: Ընդերկրեայ ցուրտ աշխարհին այս վերջին երկու տարիներս անժամանակ հիւրընկալեցին և՛ հազարաւոր նոր բնակիչներ, որոնց կմախքները կամ գնդակների հաբուածներով են զարգարուած, կամ գաշոյնների: Նրանց մէջ կան ծծկեր անմեղ երեխաներ ու մատաղ աղջիկներ, ջուռ բաղուններով երիտասարդներ ու սպիտակամորուս ծերունիներ, որոնց յանցանքը միայն այս կամ այն ազգութեան պատկանելն է եղել: Ե եթէ բոորի անուանները ցուցակագրուէին, ապա կը կազմուէր մարտի-ւրոսագրութեան մի զարհուրելի հատոր, որից միայն արիւն, արիւն—կը ծորար:

Եւ ո՞վ է մեղաւորը այդ ծովացած արեան. միթէ Բագուի փողոցներում սպանուած մի որեւէ Բաբայիւ, ինչպէս տքնում են հաստատել շատերը. այդ հաստատման տակ թող ազագան իւր ստորագրութիւնը դնէ, եթէ ճիշտ է. իսկ ես անթիւ մահերից կը վերցնեմ այժմ միայն երկուսը, ցոյց տալու համար, թէ երկու կողմերն էլ ինչպիսի տղամարդիկ են չարտել յաւետեանականութեան գիրկը: Դրանք հոչակաւոր, «մեծանձն» մարդիկ չեն թէև, բայց մեծ են իրանց մահով:

Մէկը—Աշոտն է:

Մի հասարակ գիւղացի՝ Վարանդայի գիւղերից, հազիւ զրագէտ, բայց օժտուած բնութիւնից խօսելու ձիրքով և ըմբռնողութեան մեծ կորովով. պարզասիրտ, գիւնապիտակաւ խորամանկ միջոցներից փախչող: Նա բոլորովին հասկացողութիւն չունէր, թէ երկրագունդն արեգակից քանի անգամ էր փոքր. չգիտէր, թէ գլխաւոր Միջօրէակնը թրտեղով է անցնում. չգիտէր, թէ Մարբսն ինչ է քարոզել, Դարվիսն՝ ինչ. բայց մի բան շատ լաւ գիտէր.—որ հայ-Թրքական ընդհարումներից երկու ազգերի տունը պիտի քանդուի, որ հայերը թուրքերին, կամ թուրքերը հայերին «յաղթելուց» երկուսն էլ պիտի յաղթուեն յօգուտ տիրող ցան-

կութիւնների, և որ ամեն ջանք, ամեն հնարաւոր միջոցներ պէտք է գործ դնել՝ խայտառակութիւնների առաջն առնելու:

Եւ նա հաշտութեան թեւաւոր գաղափարներով զինուած, մտնում էր թուրք Դիլագարդան, Ղաջար, և այլ գիւղեր, եռման հասած ոգևորութեամբ խօսում ժամերով, վիճում, քարոզում, մի զարմանալի վարպետութեամբ ապացուցում պրօվակացիայի ներկայութիւնն ու ձգտումները, տիրող կարգերի խնդրող յատկութիւնները մատնանշում: Նա երբէք չյոգնեց. այդ գաղափարով մոլուած մարդը, այդ գաղափարի «գէլվիշը» իւր գծած ինքնուրոյն ուղին ունէր, որով նա քայլում էր, չճանաչուած, չմեծաբուած, որին սակայն նա չէր էլ ձգտում: Թուրքերը նրան սիրեցին, իրանց դարգերը նրան հաւատացին, և սրտաբուղի յարգանքներով վարձատրեցին «Աշոտ-բէկին»: Մի բէկ, որի ոտներին մինչև վերջ՝ կօշիկներն անծանօթ մնացին. տրեխներ... և եթէ կօշիկներ լինէին նրանց տեղ, գուցէ սաղ չգային:

Ղարաբաղի ամեն անկիւններում վառօդը ծխեց. ինչ կարող էին անել մի, կամ մի քանի հայ ու թուրք Աշոտներ մի կռուի ժամանակ, երբ մարդիկ ահագին տարածութեան վրայ՝ միմեանց ոչնչացնելու հիւանդութեամբ էին վարակուած. էլ ոչ մի բժիշկ օգնել չէր կարող: Եւ ճակատագրի մի տարօրինակ հանաքով՝ Աշոտը հրացանը ձեռքին, ինքնապաշտպանութեան խմբերից մէկի գլուխն անցած, դուրս է եկել այն թուրքերի առաջ, որոնց մէջ նա հաշտութեան մասին էր աղաղակել:

Կռիւր տաք էր, երկարատեւ. հայերը կարողացել էին թուրքերին յետ մղելով՝ մտնել Ղաջարն ու վառել. բայց օգնութեան են հասնում բազմաթիւ թուրք խմբեր, և հայերը նահանջում են, գործը վերջացած համարելով: Սակայն թուրքերն իրանց «յաղթուելն» էժան նստացնել չեն ցանկանում ու արագութեամբ յառաջանում են: Այստեղ, այնտեղ շատնում է ընկնող հայերի թիւը. հարկաւոր է նահանջն ապահովել: Եւ Աշոտը մեն-մենակ կանգնում է արշաւող թուրքերի առաջ: Ծարպիկութեամբ արձակած գնդակները թուրքերին մի առ ժամանակ կանգնեցնում են. նահանջի մի թեւ կանոնաւորւում է: Բայց Աշոտը դուրս գալ էլ չէր կարող. նրան շրջապատել են, իսկ ինքը կռուելու այլ ևս միջոց չունի. փամփուշտները վերջացել են...: Նա բռնում է հրացանի ծայրից, և ուժեղ թափով՝ զարկում քարերին. հրացանը փշրւում:

է և անպէտք դառնում թշնամու համար: Հէնց այդ ընդէին թուր քերի մի գնդակ գալիս, ցրւում է Աշոտի ճակատը. և նա, փշրուած ճակատով՝ ընկաւ իւր փշրուած հրացանի կողքին:

*
*
*

Միւսը՝ Ումուդտուեցի Ալէքսէր-բէկն է:

Մուաւի սառնորակ աղբիւրների վրայ սնուած ու մեծացած մէկն էր նա: Իւր ոչխարների ու տաւարների հետ միանգամ Սարսեանգով Մուաւի մարմանդ արօտները ելնելը նրա համար աւելի թանգ արժէին, քան քաղաքների բոլոր ոսկիներն ու արծաթը: Մանկութիւնից էր նա սովորել Մուաւին ու սիրել նրան: Քանի՜ քանի անգամ էր նա այդ անտառապատ լեռան կարկաչուն աղբիւրների գլխին նստել, քարոտ ծերպերից այծեամներ ցած բերել, ցողաղարդ կանաչով ման եկել: Այնտեղ, աղքատիկ վրանի առջ նա շատ անգամ էր ոչխարներ մորթել, սամովարը դրել և թուրքերի գերագոյն բէֆն արել. — աշխարհի կեանքը դառնացնող վշտերին անծանօթ, առողջ ու անհոգ, սարերի լանջերում «բեաքարն» ու «չայն» ղում կը տան: Տասնեակ երկար տարիներ նա այդպէս էր վայելել կեանքը:

Բայց պայմանները փոխուեցին. չար ոգին իւր սեամած թեւերն այդ կողմերում ևս տարածեց, արիւն մաղելու համար: Աւերումից Ալէքսէր-բէկի հայրենի գիւղն, Ումուդտուն, շատ մարդիկ դիտապաստ ընկան, իսկ ինքը, Ալէքսէր բէկն այդ միջոցներում գերի ընկաւ հայերի ձեռքը: Բէկը տեսել էր, թէ ինչպէս կոտորուեցին իւր աղգակիցները. սա տեսել էլ էր, թէ ինչպէս էին թուրքերն իրանց ձեռքն ընկած հայ գերիներին կոտորել... այժմ ինքը թուրք էր՝ գերի ընկած հայերի ձեռքը և զգում էր, որ փրկութիւն չկայ:

Իսկ այնտեղ, իւր դէմ ու դէմ, գեղածիծաղ Մուաւն է ցցուել, թուիս անտառներով պճնուած:

Եւ բէկը դարձաւ հայերին.

— Ինձ բաց չէ՞ք թողնելու:

— Ո՛չ, — եղաւ պատասխանը:

— Գիտեմ. բայց նամարդ մի լինիք, թողէք վերջին աղօթքս անելու:

— Կարող ես:

Մահուան շէմքում կանգնած, նա չյիշեց իւր կնոջն ու երեխաներին, որոնք երկու ընկալից յետոյ որբ պէտք է մնային. նա չսպասեց իւր աւերուած ծննդենիքը, նա հոգու փրկութիւն չհայցեց մարգարէներից, և նա ստորանալով՝ չուզեց ազատութիւն, կեանքի բաշխումն աղբսեղ թշնամիներից, մօտալուտ մահից սարսափած՝ նա չարտասուեց, չդողաց. այլ գունաթափ երեսը դարձնելով Մուաւին՝ կանչեց անձկութեամբ.

— Է՛յ Մուով, Մոսով... Էյ իմ պաշտած, սիրած Մուով... ամեն տարի քո ուխտաւորդ եմ եղել, Մոսով. ամեն տարի քեզ հինգ մատաղ եմ նուիրել, Մոսով... Էլ չեմ տեսնի քո կանաչ եայլաղներդ, Էլ քո ծաղիկներով վարդարուած, սառն աղբիւրների ջրերով երեսս չեմ լուանայ, Էլ Սարսեանգը չեմ բարձրանայ՝ քո աննման հովիտներում վրանս վեր թողելու... Էյ Մուով, Մոսով... շատ քէֆեր եմ քաշել քո դօշերում, շատ քաղցր, երջանիկ օրեր եմ անց կացրել քո ծոցերում... մօր տեղ մայր, հօր տեղ հայր ես եղել ինձ համար, Մոսով... հալալ արա ինձ տուածդ, և ես է՛ն կեանքում էլ քեզ չեմ մոռանայ, այլ իմ սրտիս սիրած, իմ ազիզ Մոսով... մնաս բարով...:

Նա վերջացրեց իւր «աղօթքը». ընութեան դաւակը, սարերի որդին, սիրահարուած բանաստեղծի նման՝ իւր վերջին երգն էր նուիրում սիրած լեռներին: Իսկ այնտեղ... արդէն հրացանն էին վեր քաշում:

VII

«Հ Ա Շ Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն»

Ի՞նչ հետեանքներ ունեցաւ ընդհարումը:

Տասնութէկ ամսուայ երկու սպառազինուած բանակների ընդհարումները ի՞նչ հետեանքներ կունենան, երբ առևտուրը կանգ առնի, դաշտերը չհերկուեն, հաղորդակցութեան ճանապարհները փակուեն և մէջտեղ միայն կրակն ու վառօդը, վրէժիւնդրու-

ցանկալի հաշտութեան հեռանկարով տողորուած՝ հաշտութիւնը մօտաւորապէս արմատօրէն դարձնելու համար՝ պայմաններ են գնում, որպէսզի իշխանը խօսէ թուրքերին և նրանք միջոց ունենան հայերի պայմանների մասին խորհելու:

Ա). Քանի որ փոխադրութեան միջոցներն ու հաղորդակցութեան միակ ճանապարհը թուրքերի ձեռքին է, քանի որ Շուշուայ հայերը երկու անգամ շատ են, քան թուրքերը, ուստի բոլոր բն: րած անհրաժեշտ կենսական միջոցների երկու երրորդականը հայերի համար պէտք է լինի, իսկ մէկ երրորդականը՝ թուրքերի Այս պայմանը նրա համար է, որ հայերի մէջ կասկած չմնայ, թէ իրանց հարեանները միջոցներով լցնում են ամբարները, ապագայում հայերին սոված թողնելու համար: Եւ բոլոր ֆուրգօնները խուզարկութեան պէտք է ենթարկուին Ասկերանում՝ հայերից և թուրքերից կազմուած մի յանձնախմբով:

—Այդ մասին ոչ ձեր, ոչ թուրքերի կողմից ոչ մի պայման ընդունել չի կարելի, — ընդհատեց Վաչնաձէն. — այն բոլոր ապրանքները, որ կ'ուղարկուեն ուրիշ քաղաքներից Եւլախ-Շուշի, պէտք է տեղ հասցնուին առանց նայելու, թէ՛ որն ունի է: Ես լիազօր եմ փոխադրութիւնը կարգադրելու գործում:

Եւ նա հանեց դեկտեմբերի 4 թուագրով, մէկը գաւառապետ Ֆրէյլիխի, միւսը՝ գեներալ Նահանգապետ Ֆլէյշէրի ստորագրութեամբ: Ֆրէյլիխն ի միջի այլոց գրում էր. — «Շուշուայ կարաւանի դուրս գալու մասին Ձեզ՝ առանձնապէս կը հաղորդադրուի, իսկ Եւլախից դուրս գալու մասին՝ հեռագրով հաղորդակցեցէք Զիվանշիւրի գաւառապետի հետ»: Իսկ Ֆլէյշէրը հեռագրում էր, որ ուղարկեց արդէն երկու հարիւրակ Սեւծովեան գնդից, մի էսկադրա դրագունների և արտիլլերիայի հետ դէպի Աղդամ, Եւլախից Շուշի միջոցների անտրդել փոխադրութեան համար:

—Տեսնում էք, որ այդ մասին պայման առաջարկելն աւելորդ է, — ասաց Վաչնաձէն, թղթերի ընթերցումից յետոյ:

Բ. Քանի որ Շուշին է ծայրերին արձագանք և ուղղութիւն տուողը, ուստի քանդել թէ՛ թրքական և թէ՛ հայկական դիրքերը, որտեղ որ կան:

—Այդ արդէն Շուշուն է վերաբերում. այնտեղ խօսում են

հաշտութեան մասին և հաւանական է, որ այդպէս վարուեն, — ասաց իշխանը:

Գ. Գարնանը քոչուորները սար պիտի ելնեն. դրութիւնը կարող է վտանգաւոր դառնալ, եթէ միջոցներ չմշակուեն քոչն անցնելուց հանգիստ մնալ և արտերը նարածացնել: Ուշադրութիւն դարձնել, որպէսզի կողմնակի, քոչի հետ կապ չունեցող, զինուած ուժեր սար չբարձրանան:

—Իսկ ամենահրատապ խնդիրն է, որի մասին կը խօսուի ներկայացուցիչների հետ:

Դ. Բաց թողնել բոլոր հայ գերիներին, փոխանակելով թուրք գերիներով, եթէ կան:

Ե. Թուրք բանակցող ներկայացուցիչների մէջ լինին երկու հոգի իրանց սօցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութիւնից, որպէսզի հայերը հաւատ ընծայեն բանակցութեան անկեղծութեանը: Այս պայմանը կարեւոր է նրանով, որ թուրք սօցիալ-դեմոկրատները աւելի լայն և ժողովրդասէր հայեացքներ կունենան: Իսկ եթէ թուրք կուսակցութիւնը չունեցաւ ուժեղ ներկայացուցիչներ, այն ժամանակ բանակցութեան դան ժողովրդի միջից կը թուած, լուսամիտ մարդիկ, սակայն անպայման ոչ-պօլիցիական, ոչ աւազակ և ոչ նրա ընկերը եղած երբ և իցէ:

—Լաւ է, — վրայ բերաւ իշխանը, — միայն ի նկատի ունեցէք, որ թուրք սօցիալ-դեմոկրատական կուսակցութիւնը եթէ գոյութիւն էլ ունի, ժողովրդականութիւն չի վայելում, և հաշտութեան խնդրում դեր խաղալ չի կարող:

Զ. Քանի որ վիճակագրութիւնը պարզ ցոյց է տալիս, թէ թուրքերն աւազակային գործերում ինչ ահագին տոկոս են կազմում, ուստի երաշխաւորութիւն տան, որ ոչ մի միջոց չեն խնայի աւազակութիւնը խեղդելու գործում, որ և կը խոստանան կատարել հայերը, հայ աւազակների վերաբերմամբ:

Է. Հայերը երաշխաւոր են թուրք ճանապարհորդների և նրանց ապրանքների ապահովութիւնը հայկական մասում, իսկ թուրքերը՝ հայերի և նրանց ապահովութիւնը՝ թրքական մասում:

Եւ առ այժմ՝ Ը. Գաղափարներն այն վիրաւորական վերաբերմունքը, որ թուրքերը միշտ տածում են դէպի հայ ճանապարհորդներն Աղդամում, Ղարբանդ, Բարդա և այլն:

Ընթերցումը վերջացնելուց յետոյ, իշխանն ընդհանրապէս

իւր գոհանակութիւնը յայտնեց: Խօսակցութիւնն այնուհետեւ բաւական երկար շարունակուեց և սիրալիր, ընտանեկան զրոյցներէ բնաւորութիւն էր կրում: Գիւղացիք պատկառանքով, հեռուից-հեռու նայում էին «կենեազին» և միմեանց ականջի փսփսում: — Էս մարդը լաւ մարդ է երևում:

Վաչնաձէն ճանապարհուեց Աղղամ, վերջնական ժամանակ դնելով ամսի 17-ը:

Հայերն անհամբեր կերպով սպասում էին դեկտեմբերի 17-ին. վերջապէս հասաւ այդ օրը. եկաւ Վաչնաձէն նոյն օֆիցէրի և ստրաժնիկներէ հետ: Ելի թուրքերը չկային: Իշխանն ուրախ-ուրախ յայտնեց, որ բոլոր նախապատրաստական գործերը վերջացել են և երեք օրից յետոյ թուրք ժողովուրդն իրա բէկերով, խաներով ու աղալարներով՝ Աղղամի շրջակայքից կը հաւաքուեն Ասկերանից 2—3 վերստ հեռավորութեան վրայ գտնուող ուռնինների տակ, որտեղ և պէտք է հաւաքուեն հայերը:

Տեղի ընտրութիւնը լաւ էր: Բայց ինչո՞ւ էր, ախր, այսքան ուշանում գործը. միթէ էլի հանդիսատես ենք հին կօմեդիաների շարունակութեանը. օր օրի վրայ ծախելով՝ դրութիւնն աւելի էր լրջանում. մասնակի, թեթեւ յարձակումները շատանում էին: Մանաւանդ այդ դանդաղելն անհասկանալի էր թուրքերի կողմից, որովհետեւ Ասկերանը դեռ շարունակուում էր փակ մնալ. ճանապարհով թռչունն անգամ չէր անցնում, բացի փոստից, իսկ Շուշուայ թուրք ազգաբնակչութիւնը կատարելապէս սովի էր մատնուած, և նրանք լոբին աղում էին և նրանից հաց թխելու փորձեր անում:

— Միևնոյն է, — ասաց հայ խօսակիցներից մէկը, — մենք Ասկերանը երբէք բաց չենք անի, մինչև որ հաշտութիւնը չկայանայ: Որովհետեւ Ասկերանը բաց անել, թուրքերին պաշար հասցնել, նշանակում է մահուան դատապարտել հաշտութեան խնդիրը:

— Այն ժամանակ մենք կը բանանք, մենք, — բացականչեց օֆիցէրը, կրծքին զարկելով. — երբ կը գոռան թնդանօթները, Ասկերանն ինքն իրան կը բացուի:

— Բացէ՛ք, — պատասխանեց խօսակիցը, — բայց մի մոռացէ՛ք, որ Աղղամը ևս բանալ է հարկաւոր: Այն ժամանակ միան կը հաւատանք, որ կառավարութիւնն անաչառ, անկողմնակալ կերպով է վերաբերում դէպի երկու ազգերը:

Խօսակցութիւնը վերջանալու մօտ էր. և որոշուած էր, թէ՛ ամսի 20-ին ժամը քանիսին պէտք է հայերը նշանակուած տեղը աւաքեն, երբ մէկէնիմէկ հրացանների մի խուլ որոտոց բարաքաւ... Թուրքերը յարձակուել էլի խրամորթի վրայ...:

Հաշտութիւնն էր այդ, կնքուում էր...:

Վաչնաձէն նայեց օֆիցերին, դառնապէս ժպտաց, ապա ձի ստելով՝ ճանապարհուեց դէպի Շելլու, հաշտութեան գործը թաւած համարելով: Այնուհետեւ էլ նա չերեաց: Չենք երաշխաւորում, բայց ստրաժնիկներից մէկն ասում էր, թէ նա ծածուկ Աղղամից հեռացել է Թիֆլիզ, որովհետեւ թուրքերը վերջերում սկսելին վատ աչքով նայել նրան:

Apr.
2-5514

281
501

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0412093

